

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA HISTORICA
TOMUS XLVII.

RÁKOS ISTVÁN
IV. BÉLA BIRTOKRESTAURÁCIÓS
POLITIKÁJA

SZEGED
1974

Redegit
IMRE SZÁNTÓ

Szerkesztette
SZÁNTÓ IMRE

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in *Historical Abstracts* and *America: History and Life*

I. A MAGYAR BIRTOKPOLITIKA NÉHÁNY TENDENCIÁJA A XIII. SZÁZAD ELEJÉIG

A feudalizmus kialakulásáról akkor beszélhetünk Magyarországon, amikor a feudális földtulajdon kizárólagos helyzetre, monopóliumra tesz szert, azaz a fejedelmi birtokokból feudális királyi, a törzsi-nemzetiségi arisztokrácia birtokából feudális világi magánbirtok lesz. A feudális földtulajdon monopóliumának kialakításában részt vesz az egyházi birtok is. Az egyházi birtokoknak nincs X. századi előzménye, tehát kezdettől fogva adománybirtokokból, alapvetően a királytól, másodsorban a világiaktól kapott adományokból jön létre. A XI. század végére létrejön a feudális földbirtok három alaptípusa, a királyi, a világi és az egyházi birtok. Mind a három típus mögött más-más társadalmi csoport áll, igaz, együttesen járulnak hozzá a szabadok lesüllyesztésével és a szabad földek elfoglalásával a feudalizmus kialakulásához, mégis más jellegű törekvésekben eltérnek egymástól. Mindegyik típus saját gazdasági alapját kívánja növelni. Az idő előrehaladtával — a megyeszervezet terjeszkedésével párhuzamosan — azonban a szabad földek elfognak. „Kálmán korában a megyeszervezet teljesen kialakult formájában áll előttünk. A szabadok hajdani földjeit jórészt magába olvasztotta.”¹ Kálmán korától kezdve újabb birtokokat csak a peremterületek bevonásával lehetett szerezni. A használható földek elfogyását tükrözi a megyeszervezet kiterjedése Erdélyre, az Északi-Kárpátokra és más területekre. Bizonyos időn túl ez a lehetőség is kimerül, elfognak a földművelés számára könnyen hasznosítható földek, és csak a mezőgazdasági művelésre alkalmatlanok maradnak meg. A későbbiekben sor kerül ezeknek a gazdaságilag értéktelennek tűnő erdőknek, hegyes területeknek a benépesítésére is.² A szabad birtokok elfogyása azt jelenti, hogy a feudális birtok ettől kezdve zárt körnek tekinthető, így bármelyik típus növelése a többiek rovására történhet. A feudális birtokharc tehát a meghatározó, a nem bővülő terület újraosztásáért folyik. A mindenkori erőviszonyoknak megfelelően az egyes típusok vagy offenzívában vannak (ahogy ezt a világi birtok XIII. századi gyors előretörése mutatja), vagy defenzívába szorulnak (miként a XIII. század második felétől kezdve az egyházi birtok). Az egyházihoz hasonlóan a világi magánbirtok is gyarapodhat királyi adománybirtok révén. Maga az adományozás mint rendszer a királyi birtok csökkenését célozza.³ A feudalizmus — legalábbis az európai feudalizmus — birtokszisztémájából következően azt mondhatjuk, hogy a királyi birtok csökkenésre ítélt, míg az egyházi — mindenesetre a kezdeti időszakban — növekedésre, mert a másik két típustól, a királyitól és a világitól egyaránt kap adományokat. A ki-

¹ ELEKES LAJOS: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig. Bp. 1964. 78.

² BÉLAY VILMOS: Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. A megye betelepülésétől a XVIII. század elejéig. Település- és népiségtörténeti értekezések. 7. sz. Bp. 1943. 10.

³ LEDERER EMMA: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Bp. 1959. (továbbiakban: LEDERER E.: A feudalizmus.) 21., 94.

rályi birtokok fogyása különösen felgyorsul azokban az időszakokban, amikor kiéleződik a politikai helyzet, amikor a kibontakozó feudális anarchia erőivel szemben a királyi hatalom gyenge.⁴ A királyok számára többféle mód áll rendelkezésre, hogy gátat szabjanak ennek a tendenciának. Ami a közvetett módot illeti, egyaránt Kálmán tesz először kísérletet az ősi és az adományozott birtok háramlás szerinti szétválasztására, s az I. István után adományozott birtokok esetén a korlátozott háramlási jog érvényesítésére. Közvetlen út a királyi birtokok gyarapítására a direkt és azonnali visszavétel. Az első ilyen restaurációs politika hazánkban Kálmán, illetve az ő politikájának folytatója, II. István nevéhez fűződik.⁵ A visszavételeket Kálmán részéről az tehette indokolttá, hogy a XI. század frakcióharcaiban a királyi birtokok jelentősen megcsappantak, márpedig a természeti gazdálkodást folytató társadalomban a föld elvesztése és a hatalom visszaszorulása közt egyenes kapcsolat van. Ennek az egyháziakat és világiakat is érintő restaurációnak szerepe lehetett abban, hogy a Kálmán-párt vereséget szenvedett, és átadta helyét az Álmos-pártnak, amelyek újra a hivatalos politika tengelyébe állította a birtokadományozást, melyet az újraéledő frakcióharcok is előidéztek és megkívántak.⁶ Az Álmos-ág királyai eme politikájuk vitelekor azonban jórészt éppen a Kálmán-ági királyok — számukra ugyan bukással végződött — birtokpolitikai eredményeire támaszkodhattak, amelyek lehetővé tették a királyi birtok túlsúlyának megmaradását egészen a XII. század végéig.

A birtokadományozásokban minőségi újat jelent a XII. század vége. Erre az időszakra a Kálmán-féle korlátozó törekvések ellenére „növekvő mértékben kibontakozott és a század végére rohamossá vált a birtokarányok eltolódása a királyi állomány rovására — kezdetben főleg az egyházi, utóbb egyre inkább a világi nagybirtok javára”.⁷ A „királyi birtokállományból előbb a kúriához tartozó tisztán gazdasági szervezet részei szakadtak ki, utóbb (a XII. század folyamán növekvő mértékben) pedig már a várföldek egyes tartozékai is eladományozásra kerültek.”⁸ Mindez a királyi hatalom mennyiségi csökkenését vonta maga után. A minőségi tévesztés mind a gazdasági, mind a politikai hatalom vonatkozásában akkor következett be, amikor nagyobb összefüggő királyi birtoktestek kerültek eladományozásra. Ez a változás III. Béla „erőegyensúlyt teremtő” időszakában következett be. III. Béla 1193-ban a Frangepán család ősenek, Bertalan vegliai comesnek adományozta Modrus vármegyét minden jövedelmével együtt.⁹ II. András időszakában a megyék eladományozása már gyakorlattá vált.¹⁰ II. András király uralkodásának második évében a topuszkói cisztercita monostornak adta az egész szlavóniai Gora megyét (bizonyos jogokat azonban itt magának tartott meg az uralkodó), s 1220 táján pedig a Szák-nembeli Miklósnak adományozta a nyugat-magyarországi Locsmánd vármegyét.¹¹ 1215-ben II. András

⁴ ELEKES L.: i. m. 80.

⁵ ERDÉLYI LÁSZLÓ: Az egyházi vagyon eredete és jellege Magyarországon. Különlenyomat a „Magyar Kultúra” 1913. júl.—szept.-i számából (továbbiakban: ERDÉLYI L.: Az egyházi vagyon.). 25.; KRISTÓ GYULA: Megjegyzések a dukátus és kora történetéhez. Kézirat.; MAKK FERENC: Megjegyzések II. Béla történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XL. Szeged 1972. 45—46.

⁶ MAKK F.: i. m. 31—48.

⁷ ELEKES L.: i. m. 65—66.

⁸ Uo. 82.

⁹ MÁLYUSZ ELEMÉR: A magyar köznemesség kialakulása. Századok 1942. 292.; ELEKES L.: i. m. 82—83.

¹⁰ BARTHA ANTAL (A magyar történelem problémái 1526-ig. Történelmi Szemle 1968. 115.) annak a véleménynek adott hangot, hogy történetírásunk a megye-eladományozásokkal kapcsolatban eddig egyetlen konkrét adatra, III. Béla Modrus vármegyére vonatkozó adományozására hivatkozott.

¹¹ Itt és a következőkben a királyi okleveleket a kritikai jegyzékre való hivatkozással idézzük [SZENTPÉTERY IMRE: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke (továbbiakban: Kr. j.).

immár nem peremterületen fekvő megyét adományozott az esztergomi érseknek, hanem magát az esztergomi ispánságot örököltette át¹². Az egész megyékre vonatkozó adományozások minőségi újdonsága abban van, hogy a király olyan területeket adományozott el, amelyeken ő maga (vagy megbízottja) gyakorolta az állami funkciókat, vagyis ezeken a területeken maga mondott le ezen funkciók gyakorlásáról. Ezzel nemcsak gazdasági potenciált veszített, hanem politikai vereséget is mért saját magára. „Egész megyék eladományozása, magánkézre jutása olyan folyamat kezdetét jelenti, ami sok tekintetben emlékeztet a Karoling-birodalom szétforgácsolódása során végbement változásokra, a hajdani grófságok örökletessé válására, illetőleg területüknek magánbirtokká vagy részállammá alakítására.”¹³ Locsmánd példája jól mutatja azokat a veszélyeket, amelyek az eladományozást követően a királytól függő várjobbágyokra, a megyében lakó szerviensekre leselkedtek. A megadományozott Lőrinc a szerviensekkel szemben kihasználta azt a helyzeti előnyt, hogy közjogilag közvetlen felettesük volt, ebből a pozíciójából adódóan próbálta magánjogi, tehát familiárisi függésbe vonni őket.¹⁴ Kétségtelen, hogy a királyi birtokok megszerzésére irányuló földesúri törekvések különösen akkor, ha maga a király is segítette ebben őket, sikerrel jártak, mégsem jött létre a magánkézbe került megyékből bárói megye — miként egyházi sem —, nem hoztak létre saját közhatalmi „különfunkciót”, új szisztémát a királyi apparátus helyén.

A XIII. század eleji királyi birtokpolitikára jellemző még az imént kitapintott, minőségileg új vonások mellett az adományozások mennyiségi felgyorsulása, amit a szakirodalom a *perpetuitás* fogalmával jelöl. A perpetuitást II. András tette gyakorlatiá. Uralkodása előtt, majd trónra jutva örök jogon (*iure perpetuo*) adományozott híveinek királyi birtokokat, még érintetlen várföldeket. Polgári történetírásunk II. András jelleméből próbálta megmagyarázni a birtokadományozás okát. Pauler Gyula, Marczali Henrik egyaránt pazarló lovagkirályként ábrázolja „jeruzsálemi Endré”-t. Hóman Bálint helyesen állapítja meg: András elősegítette, siettetten a bomlást, de egyedül őt felelőssé tenni a változásokért nem lehet.¹⁵ R. Kiss István elutasítja azt a nézetet, hogy Endre „hebehurgán elpazarolta a királyi birtokokat, megbontotta a várszerkezetet”.¹⁶ Szerinte II. András nem okatlan pazarlással és nem cél nélkül engedte meg a királyi birtokok magánkézbe jutását. Tudatos birtokreformnak tartja a perpetuitást, az örökadományok osztását, amit maga II. András „*novae institutiones*”-nek nevezett. Szükségyszerűségét R. Kiss — helytelenül — elsősorban a kereszties hadjárat kapcsán előállott pénzügyi csőddel hozza összefüggésbe. Megállapítja, hogy a bomlás csirái előbb is mutatkoztak, de most 1217 után ijesztő mértékben jelentkeztek. András célja, hogy „a bomlott országnak megrázkódtatások nélkül új szer-

I. Bp. 1923—1930. 258. sz.], egyúttal feltüntetjük az általunk használt oklevéltudást is [WENZEL GUSZTÁV: Árpádkori Új Okmánytár (továbbiakban: W.). XI. Bp. 1873. 108—112.]; SZENTPÉTERY; IMRE: II. Endre király oklevelei a topuszkói apátság részére. Fejérpataky-emlékkönyv. Bp. 1917. 336.; PESTY FRIGYES: A magyarországi várispánságok története különösen a XIII. században. Bp. 1882. 241.; PAULER GYULA: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. II. Bp. 1893. 51.; KRISTÓ GYULA: A locsmáncsi várispánság és felbomlása. Soproni Szemle (továbbiakban: SSz.) 1969. 2. sz. 134.

¹² Kr. j. 300.: Monumenta ecclesiae Strigoniensis (továbbiakban: Mon. Strig.). I. Strigonii 1874. 207. Ed. KNAUZ FERDINANDUS: „perpetuato Comitatu strigoniensi archiepiscopatu.” — Lektorunk, BOLLA ILONA figyelmeztet, hogy ez az oklevél RICHARD MARSINA (Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae, tomus I. Bratislavae 1971. 156.) megállapítása szerint 1288 utáni hamisítvány.

¹³ ELEKES L.: i. m. 83.

¹⁴ KRISTÓ GY.: SSz. 1969. 136., 141.

¹⁵ HÓMAN BÁLINT—SZEKFI GYULA: Magyar történet (továbbiakban: Magyar történet.). I.² Bp. 1935. 462. (A vonatkozó részt HÓMAN BÁLINT írta.)

¹⁶ R. KISS ISTVÁN: II. Endre birtokreformja: a perpetuitás. Debreceni Szemle 1927. 39.

vezetet, új erőt adjon, természetesen az új birtokjoghhoz katonai kötelezettség is járult”.¹⁷ Ifj. Horváth János szükségszerű változásnak tekinti a II. András által bevezetett novae institutiones-t, az új berendezkedést. Szerinte a régebbi, a főurak és a király között fennálló kölcsönös személyi függés viszonyának meglazulását ellensúlyozni akaró törekvés a szülőanyja. Ő is tényként szögezi le azt, hogy II. András „tudatosan szakított elődeinek gazdálkodási és politikai elveivel”.¹⁸ A szerző a gondosan feltárt adatok birtokában arra a következtetésre jut, hogy az Anonymus Gestájában ábrázolt politikai-közjogi eszmék nem P. mester egyéni elgondolásai, hanem „II. András király uralkodásának első felében megnyilatkozó pártharcok között kialakult politikai célkitűzéseknek, és az ezek nyomán megvalósult »új berendezkedés«-nek ideológiai megalapozása és történeti síkon való ábrázolása”.¹⁹ A Gesta megírásának időpontját II. András uralkodásának első felére teszi, és magát a novae institutiones-t — R. Kiss véleményével ellentétben — már a gyakorlatban megvalósítotttnak tartja.²⁰ A rendelkezésünkre álló adatok Horváth János megállapítását igazolják. II. András egy 1217-ből származó oklevélben mintegy visszatekintve addigi uralmára, már megvalósított tényként tájékoztat bennünket politikájáról: „Egynémely főemberünknek a tanácsára megváltoztatván országunknak (földünknek) állapotát, melyet a régiek érintetlenül megőriztek, a várakat, a vármegyéket, a földeket és a bővelkedő Magyarország többi jövedelmeit örökölhető örök birtokként báróinknak és vitézeinknek szétosztottuk.”²¹ Arra a kérdésre, hogy miért a XIII. század első évtizedeiben, II. András uralkodásának első időszakában történt meg örökadományok formájában a királyi birtokok szétszórása, a szakirodalom elsősorban felszíni jelenségekre utalt. Ugyanakkor van részigazság abban, hogy szerepe volt a frakcióharcoknak (Imre és András küzdelme), II. András gyakori háborúinak, a birtokosok megerősödésének, II. András „pazarló” jellemének a királyi birtokok mértéktelen csökkenésében. Elekes Lajos szerint „a királyi birtok szétforgácsolódása, a magánagybirtok megerősödése törvényszerű folyamat ..., a trónviszályok (egyébiránt maguk is törvényszerűen fellépő jelenségek) csupán közvetítik, esetleg gyorsítják a törvényszerű folyamat kibontakozását. E jelenség alapja azonban nem a trónviszályokban, hanem abban a strukturális változásban rejlik, ami a feudális gazdaság és társadalom viszonyaiban az előző századok fejlődésének eredményeképpen végbement.”²² Elfogadva Elekes Lajos fenti álláspontját, az a véleményünk, hogy II. András „tudatos” politikáját a királyi tekintély rovására hatalmukban megerősödött nagybirtokosok kényszerítették ki. A már idézett oklevél egyértelműen utal erre a megállapításunkra. Amikor a novae institutiones bevezetésének „jelentkezni kezdtek a súlyos politikai és gazdasági következményei”, II. András a felelősséget igyekezett áthárítani egynémely előkelőinek tanácsára.²³ Paulinus és testvére, Jakab 1217 előtt arra kérték II. Andrást, hogy adja nekik

¹⁷ Uo. 43.

¹⁸ Ifj. HORVÁTH JÁNOS: P. mester és műve. Irodalomtörténeti Közlemények (továbbiakban: ItK.) 1966. 267.

¹⁹ Uo. 277.

²⁰ Uo. 276.

²¹ Kr. j. 317.: Mon. Strig. I. 216. Ifj. HORVÁTH JÁNOS (ItK. 1966. 267.) ezt az oklevelet tévesen 1218 alatt szerepelteti, ennek alapvető oka, hogy FEJÉR kiadását veszi alapul [GEORGIVS FEJÉR: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis (továbbiakban: CD.). Budae 1829. III. 1. 255.]. SZENTPÉTERY IMRE meggyőzően bizonyítja, hogy az oklevél 1217-ben írható, mielőtt II. András a Szentföldre indult (I. Kr. j. 317.).

²² ELEKES L.: i. m. 94.

²³ Kr. j. 317.: Mon. Strig. I. 216.: „quorundam nostrorum principum consilio terre nostre statum, ab antiquis illibate conservatum, alterantes.” Ifj. HORVÁTH JÁNOS (ItK. 1966. 275.) nem zárja ki „a kényszerítés” lehetőségét, amikor arról ír, hogy „II. András, mint láttuk, akarva-akaratlanul magáévá tette az új berendezkedés politikai alapelveit”.

Tardos falut. A nevezett birtokot még Imre király János esztergomi érseknek adományozta. II. András megharagudva a novae institutiones-t ellenző érsekre, elvette Tardos falut, és Paulinuséknak adta. Számunkra ennek az esetnek az a tanúsága fontos, amely megerősít bennünket abban a meggyőződésünkben, hogy II. András nem önszántából, hanem kényszernek engedve szakított elődei gazdálkodási és politikai elveivel. Paulinusék a Tardos falut a „*tett szétosztás elvé*”-re (*facte distributionis ratione*) hivatkozva csikarták ki II. Andrástól.²⁴ II. András nem tehetette a „szétosztást” önszántából a birtokadományozás mércéjévé, hiszen ez végső fokon egyet jelentett volna azzal, hogy királyságát maga igyekezett felszámolni. A novae institutiones imént említett hívei az esztergomi érsek Imrétől kapott jogát azzal akarták eleve hatálytalanítani, hogy kimondatták a királlyal: a nevezett Tardos falu teljes egészében a krakói várhoz tartozott, s mint várbirtok — nem pedig királyi adományból már jóval előbb egyházi birtok — az említett szétosztási elv értelmében eladományozható volt magánbirtokosoknak. II. András azért juttatta látszólag könnyen — „tudatosan” — magánkézre a királyi birtokokat, mert az előállott „kényszerhelyzetben” is — úgy vélte — megtalálta a pótlást a gyökeresen újnak számító *regálé gazdálkodásban*. Az uralkodó rendkívüli adóval (*collecta*) és a bérleti rendszer bevezetésével kísérletezett.²⁵ Ezért mondhatott le II. András „könnyen” a domaniális gazdálkodás más természetű jövedelmi forrásairól, az általános egyenes adókról.²⁶ Noha a korszerű regálé gazdálkodás feltételei teljességükben még nem jöttek létre, II. András kísérletét mégis — előremutató jellegénél fogva — haladónak értékeljük.²⁷ A perpetuitással kapcsolatos és a regálékra való áttérést szorgalmazó politikája széles társadalmi csoportok elégedetlenségét váltotta ki.²⁸ „Ezeknek tömegét az 1222-ben kiadott aranybullából visszakövetkeztetve a királyi serviensek, a későbbi köznemesi réteg tehetette ki.”²⁹ Ugyanakkor a Váradi Regestrum adatai lehetővé teszik számunkra, hogy a perpetuitás következményeit a várszervezethez és egyéb királyi birtokokhoz tartozó királyi népelemek körében is megvizsgáljuk. A különböző udvari földek népei után a XIII. század elejére a vármegye központját képező várszervezet népeit, a várjobbágyokat és várnépeket az a veszély fenyegette a birtokadományozásokkal, miként a servienseket is, hogy a nagybirtok fokozódó koncentrációja következtében magánföldesúri fennhatóság alá kerülve elvesztik a királytól való közvetlen függés előnyeit.³⁰ A királyi birtokok átcsúszása magánkézbe az 1210-es években olyan méretűvé vált, hogy csak a kibontakozó várbirtok-visszavételi politikával lehetett elejét venni a különböző királyi népelemek elégedetlenségének. A novae institutiones politikájának ellenzékét alkotta továbbá az uralkodó osztály azon csoportja, amely kima-

²⁴ Kr. j. 317.: Mon. Strig. I. 217.: „memoratum villam Turdos diligenter a nobis pecierunt, *facte distributionis ratione* sibi necnon eorum heredibus inperpetuum conferendam, assentes, eam, excluso iure cuiuslibet, ad Castrum Kracou supradictum integraliter pertinere.”

²⁵ ELEKES L.: i. m. 86.; ECKHART FERENC: A királyi adózás története Magyarországon 1323-ig. Arad 1908. 39.; Magyar történet. I.² 477—480.

²⁶ L. ECKHART F.: i. m. 1—34.

²⁷ Miért alakulhatott ki ennek ellenére II. András negatív portréja? Ebben jelentős szerepet játszott az az egyház, amelyik sérelmezte, hogy II. András nem őt részesítette a regálé politika bevezetésében való közreműködés kegyével (L. PAULER GY.: i. m. II. 69. jegyzet).

²⁸ Ifj. HORVÁTH J.: ItK. 1966. 269.; PAULER GY.: i. m. II. 57., 67—70.

²⁹ Ifj. HORVÁTH J.: ItK. 1966. 269.; MOLNÁR ERIK: A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig. Bp. 1949. 84.

³⁰ G. BOLLA ILONA: Az Aranybulla-kori társadalmi mozgalmak a Váradi Regestrum megvilágításában. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica 1957. Bp. 84—105.; ELEKES LAJOS—LEDERER EMMA—SZÉKELY GYÖRGY: Magyarország története (továbbiakban: Tankönyv.). I. Az őskortól 1526-ig. (Egyetemi tankönyv) Bp. 1965. 112—120. (A vonatkozó részi LEDERER EMMA írta.)

radt a királyi hatalomból, s nem élvezhette II. András adományait. „Az új rendszer egyik határozott, s a diplomácia eszközeivel dolgozó, de lojális ellenzőjét azonban névszerint is ismerjük, ez János esztergomi érsek.”³¹ András 1217-ben elvette tőle Imre király adományát, „mivel mereven ellenezte az új intézkedések bevezetését” (novas institutiones fieri penitus renuentem).³² Horváth János kimutatja, hogy „János érsek állásfoglalása... korántsem az egész klérus egységes álláspontját juttatta kifejezésre, — de még csak az egész főpapságét sem”.³³ Mindenesetre ennek a politikai ellenzéknek — talán János érsek közvetítésével — sikerült megnyerni a pápa támogatását. III. Honorius pápa 1220-ban nyíltan felszólította II. Andrást az örökadományozási rendszer felszámolására.³⁴ A hatalmára féltékeny egyház nem nézhette tétlenül a világi birtok gyors megerősödését. II. András maga is számolt az eladományozott örök-birtokok visszavételének lehetőségével. 1217-ben megengedte Turul ispánnak, hogy a neki adományozott birtokot pénztartozás fejében a veszprémi egyháznak átadja, s „ez a felek közötti megállapodás maradjon meg akkor is, ha országunkban az *általános szétszétás* a korábbi helyzetbe visszakerülne”.³⁵ II. András a körülmények kényszerítő hatására számolt a visszavétellel, s amikor sor került rá, 1221-ben, akkor is csak a jogtalanul elidegenített birtokokat vette vissza. A Várad Regestrum őrizte meg számunkra azt a néhány adatot, amelyek II. András restaurációjáról igen szűkszavúan nyilatkoznak.³⁶ Ezek tanúsága szerint II. András rendeletet adott ki, s ebben megparancsolta, hogy *a bárki által erőszakosan elfoglalt várföldeket a váraknak állítsák vissza* az általa kiküldött bírák.³⁷ A rendezés az elidegenített várföldeken kívül kiterjedt a szétszóródott várnépek összegyűjtésére is.³⁸ A visszavétel korlátozott célkitűzésekkel indult, szó sem volt az örökadományok visszavonásáról. A várállomány felülvizsgálata előtt, 1220-ban, a király elrendelte az udvarnok földek számbavételét is. Miklós nádor feladata az volt, hogy „a király udvarnokainak bárki által jogtalan módon elvont földjeit állítsa vissza”.³⁹ Végeredményben az 1220—1221-ben végrehajtott rendezés a királyi birtokok két fő csoportjára, a katonai és a gazdasági szervezetűekre terjedt csak ki, mintegy jelezve azt, hogy belső birtokügyről van szó. A restauráció korlátozott volta miatt eleve nem járhatott túl sok eredménnyel. II. András továbbra is adományozott birtokokat és „vigyázott” arra, nehogy híveit szűkmarkúsággal viszonozza, s magáért a visszavételért (pro restauracione) is illő kárpótlásról gondoskodott.⁴⁰ Sokkal következetesebben szolgálták a várbirtok-restauráció ügyét a vár-elemek. 1221-ben már a királyi rendeletre hivatkozhattak, amikor várföldeket igyekeztek visszaszerezni, és a várnépek számát próbálták gyarapítani. Várjobbágyok és várnépek külön-külön vagy összefogva, minden egyéb támogatás nélkül harcoltak a

³¹ Ifj. HORVÁTH J.: ItK. 1966. 269.

³² Kr. j. 317.: Mon Strig. I. 217.; Ifj. HORVÁTH J.: ItK. 1966. 269.

³³ Ifj. HORVÁTH J.: ItK. 1966. 269.

³⁴ CD. III. 1. 294.: „Magyarország kiváló királya (II. András), bizonyos elidegenítéseket tett országa kárára és királyi tisztsége ellen, mi pedig elküldjük iratunkat e királyhoz, hogy törekedjék visszavonni, mivel ezzel tartozik, a már említett elidegenítéseket.”

³⁵ Kr. j. 320.: „etiamsi generalis in nostro regno facta distributio ad priorem statum redeat.”; Ifj. HORVÁTH J.: ItK. 1966. 270.

³⁶ KARÁCSONYI JÁNOS—BOROVCSKY SAMU: Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróbalajstrom (továbbiakban: Vár. Reg.) Bp. 1903. Nr. 310., 315., 316., 317.

³⁷ Vár. Reg. Nr. 317.: „cum esset edictum a rege Andrea, quod terae castrorum, a quocunque violenter occupatae, castris restituerentur.”

³⁸ Vár. Reg. Nr. 315.: „cum esset edictum a rege Andrea, quod castrenses dispersos castris recolligerent.”

³⁹ Kr. j. 358.: W. XI. 157.; CD. III. 1. 346.

⁴⁰ Oslu comes fiaitól elvett udvarnokföldrökért cserébe várföldeket adományozott II. András (Kr. j. 358.: W. XI. 157.).

következetes birtokvisszavételért. Mozgalmuk nem járhatott sok sikerrel, hiszen több esetben — kiszolgáltatva a véletlennek — a tüzesvas-próba döntött.⁴¹ A társadalmi elégedetlenség továbbra is megmaradt, sőt 1222-ben kikényszerítette az Aranybullát. Az Aranybulla ama rendelkezései, amelyek megtiltották II. Andrásnak egész várme-gyék vagy bármiféle méltóságok örökre történő eladományozását, bizonyítják, hogy az uralkodó, ha a perpetuitás elvéről le is mondott, továbbra is adományozott jelentős királyi birtokokat. A vele és politikájával szembeni elégedetlenség 1222 után is napi-
renden maradt, mivel az Aranybulla eme rendelkezéseit — a regálé gazdálkodásra vonatkozó korlátozó intézkedésekhez hasonlóan — nem tartotta be, illetve a körül-
mények kényszerítő hatására nem is tarthatta be.⁴²

IV. Béla 1220-tól ifjabb királyként bekapcsolódott az ország politikai életébe. Az ifjabb királyság a Kálmán időszakában megszűnt ducatushoz hasonlóan a hatalom területi megoszlását, tehát a széttagolódás bizonyos formáját jelentette.⁴³ Béla a szét-
tagolódást óhajtó urak élére „kínálkozott” ellenzéki politikusként. Ez az ellenzéki-ség szükségszerűen II. András birtokpolitikájával szemben is megnyilvánult, s érthető módon zászlajára a restauráció jelszavát tűzte. Ehhez a politikai állásfoglaláshoz IV. Béla bázist talált az uralkodó osztály hagyományos, konzervatív gondolkodású tag-
jai között, akiket nem fenyegetett a restauráció birtokvesztéssel, mert nem kaptak örökadományokat II. Andrástól. A rex iunior Béla restaurációs fellépéséhez a nagy-
távlatú háttérrel az adta meg, hogy Kálmán és II. István óta a királyi birtok tenden-
ciájában fokozatosan, majd a XIII. század elején felgyorsulva, jelentősen csökkent. A restauráció közvetlen kiváltó oka pedig az volt, hogy 1222 után sem történt lényeg-
es változás II. András politikájában, s így a társadalom különböző rétegeiben fel-
erősödtek az elégedetlenség hangjai.

II. BIRTOKVISSZAVÉTEL A TATÁRJÁRÁS ELŐTT (1228—1241)

Az örökadományok visszavételére IV. Béla ifjabb királyként és trónra jutva tö-
rekedett. A két visszavételi időszakban (1228—1231 és 1235—1239 között),⁴⁴ miután
más-más minőségben igyekezett a királyi hatalom gazdasági erejét növelni, szükség-
szerűen bizonyos különbségek mutatkoznak. Célszerűnek tartjuk tehát az örökado-
mányok visszavételét két szakaszra (hullámra) bontani, és a rekonstrukció folyama-
tát, fejlődését az egymás között azonos és az egymástól eltérő vonások feltárásával
bemutatni.

A birtokrestaurációs politika célkitűzéseit elsősorban az arengákban lefektetett
elvek alapján kísérhetjük nyomon. Ezek tanúsága szerint IV. Béla mindkét visszavételi

⁴¹ G. BOLLA I.: i. m. 89—91.; PAULER GY.: i. m. II. 95—96.

⁴² ECKHART F.: i. m. 40—42.

⁴³ ELEKES L.: i. m. 75.

⁴⁴ Az általunk elsőnek nevezett visszavételi szakaszra 1228-ból vannak az első adataink (Kr. j. 444.: CD. III. 2. 145.; Kr. j. 445.: W. VI. 445.). Az akció lezáródása 1231-ben következhetett be, hiszen Béla ifjabb király ebben az évben befejezett munkaként értékeli a rekonstrukciót: „Adassék hírül a földön..., felragyogott a magyarok megváltásának, a királyi méltóság helyreállításának, a korona szabadsága visszaállításának a napja” (Kr. j. 595.: W. XI. 236.). A második visszavételi szakasz kezdetét 1235-re tehetjük, erre utal IX. Gergely pápa két oklevele (W. II. 37—39., 39—40.). A birtokvisszavételi politika intenzitása 1238-ban lecsökkent, s gyakorlatilag be is fejeződött: „mí-
dön országunk a megelőző és követő isteni kegy révén a szükséges állapotba már mintegy visszakerült” (Kr. j. 637.: CD. IV. 1. 104.); l. még: PAULER GY.: i. m. II. 173.; Magyar történet I.² 518.; MAR-
CZALI HENRIK: Magyarország története az Árpádok korában (1038—1301). SZILÁGYI SÁNDOR
(szerk.): A magyar nemzet története. II. Bp. 1896. 447.

szakaszban a *III. Béla-kori állapot visszaállítására törekedett*.⁴⁵ A visszavétel okát az arengák abban jelölik meg, hogy a közvetlen elődök (Imre és II. András) alatt tett felesleges és haszontalan adományok révén a királyi korona joga csaknem teljességgel semmivé vált.⁴⁶ Mindkét szakasz célkitűzésének másik közös vonása az, hogy IV. Béla nem törekszik az összes adomány visszavételére, egyrészt a III. Béla „által adott és engedélyezett birtokokat és stabilitást” szentnek és sérthetetlennek tekinti, másrészt elrendeli, hogy „visszavonhatatlanul meg kell erősíteni az arra érdemeseknek királyi bőkezűségéből nyert adományait”, azaz a megadományozott fél érdemeit teszi a visszavétel mércéjévé.⁴⁷ *Különbség* mutatkozik viszont a két hullám között a visszavétel kiterjedtségében. Az első szakaszban csak a világiaknak tett örök-adományokhoz kíván nyúlni, ugyanakkor garantálja az egyház birtokainak épségét.⁴⁸ Az, hogy Kálmán szlavón herceg 1237-ben mindenkire vonatkozó visszavonásról ad hírt⁴⁹, teljes összhangban van Béla akkori politikájával, hiszen a második etapban a visszavételt — az országos közvélemény nyomására hivatkozva — kiterjeszti az egyházaknak tett adományokra is, bár az akció sikeres lezáródása után elégtételt ígér a klérusnak.⁵⁰ Különbség mutatkozik abban is, hogy 1236-tól az arengák felsorolásai sokoldalúbb visszavételi célkitűzésekről tanúskodnak, mint a korábbi szakaszban. Azt a benyomást keltik, hogy IV. Béla generális birtokvizsgálatot hajt végre.⁵¹ Nem érdektelen megemlítenünk a királyi rekonstrukciós politika irányának módosulását közvetlenül a tatárjárás megelőző években (1239—1241), amikor is Béla a várelemek és az udvarnokok kötelezettségeinek rendezésére törekszik.⁵²

A továbbiakban megvizsgáljuk ezeknek a meghirdetett elveknek, céloknak gyakorlati realizálását.

A visszavétel területi kiterjedtségére vonatkozóan csak annyit kívánunk megjegyezni, hogy a leglényegesebb ponton nem látunk különbséget: mindkét szakaszban országos szintű, az egész országot átfogó restaurációról beszélhetünk.⁵³

⁴⁵ Kr. j. 592.: IPOLY ARNOLD—NAGY IMRE—VÉGHÉLY DEZSŐ: *Hazai Okmánytár* (továbbiakban: HO.) VII. Bp. 1880. 19.; Kr. j. 626.: Mon. Strig. I. 321.: „Elrendeltük visszavenni és abba az állapotba visszavezetni országunkat, amelyben elődünk, a szerencsés emlékezetű Béla király idejében volt.” III. Béla király e korbeli értékelését mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az egyik oklevélben „Nagynak” (magnus) nevezik a IV. Béla által kiküldött bírák (Kr. j. 636.: W. VII. 57.). IV. Béla tisztában volt azzal, hogy III. Béla idején a királyi hatalom, ha viszonylagosan is, stabil volt.

⁴⁶ Kr. j. 637.: CD. IV. 1. 104.: „Atyánk, András és Imre idején tett adományokat... elhatároltuk visszavonni.” L. még: Kr. j. 595.: W. XI. 236.; Kr. j. 461.: HO. VI. 24.; Kr. j. 597.: CD. III. 2. 254.

⁴⁷ Kr. j. 626.: Mon. Strig. I. 321.; Kr. j. 597.: CD. III. 2. 254.; Kr. j. 688.: HO. VIII. 38.: aki „a hűség érdemét mint kiválóságot bírja, azt érdemének megfelelően dicséretekkel illetni, valamint bővebb javadalmakkal jutalmazni kell.”

⁴⁸ Kr. j. 584.: CD. VII. 1. 220.: „az egyházaknak a királyi felség tekintélye által tett adományait saját épségükben megőrizni akarjuk és abból semmit sem visszavenni.”

⁴⁹ W. VII. 38.; PAULER GY.: i. m. II. 170.; MARCZALI H.: i. m. II. 445.; *Magyar történet*. I.² 518.

⁵⁰ Kr. j. 637.: CD. IV. 105.

⁵¹ A földbírák ugyanis megvizsgálják az egyházak, a szerviensek, a castrensisek, az udvarnokok, a királyné népei és más különböző helyzetű elemek földjeit (W. VII. 22., 23., 24.).

⁵² A rekonstrukció irányának módosulását IV. Béla így indokolja: nem akarja „támogatni a várelemek kötelezettségeiben mutatkozó zavart, amelyek bizonyos elődeinek idejében nemcsak rendtelnek, hanem csaknem — a királyi korona kárára — semmisek voltak.” (Kr. j. 678.: HO. III. 5.). Emellett az udvarnokok körében támadt zavart is fel akarja számolni, amikor utasítást ad az udvarnokok szabadjainak (liberi udvarnicorum) listában történő összeírására (Kr. j. 680.: HO. VIII. 42.) L. még: Kr. j. 704.: HO. VI. 39.; Kr. j. 690.: W. VII. 104.; Kr. j. 685.: W. II. 101.

⁵³ II. András közli, hogy Béla „midőn hatalmat kapott tőlünk a földek és örökbirtokok ügyében, az egész országban megtárgyalta” (Kr. j. 461.: HO. VI. 24.). L. még: *Magyar történet*. I.² 504.; PAULER GY.: i. m. II. 132.

A visszavett birtokok jellegét tekintve 1228—1231 között kizárólag a „felesleges és haszontalan örökadományok” restaurációjával találkozunk. Ha megvizsgáljuk ezeknek az örökadományoknak az eredetét, megállapíthatjuk, hogy elsősorban királyi várföldek voltak.⁵⁴ A megadományozottak kísérletet tettek eme királyi adományok magánbirtokukhoz való végleges csatolására. Ebben a törekvésükben akadályozta meg őket Béla birtokvizsgálata. A visszavétel az első szakaszban csak a világiakra érintette.⁵⁵ Vett vissza IV. Béla a leghatalmasabb bárók egyikétől, a Csák nembeli Miklós comestől, Ugrin volt esztergomi érsek testvérétől, és társadalmi rangállásukat tekintve olyan comesektől, akik az előkelőbb világiak közé tartoztak.⁵⁶ Miklós comes birtokairól rendelkezésünkre álló adatok módot adnak statisztikai összegzésre; eszerint Csanád, Arad, Temes, Zaránd és Fehér megyékben 16 birtokát vette vissza. Nagy mérvűnek kell tekintenünk ezt a visszavételt, hiszen a meghagyott birtokok száma mindössze 11.⁵⁷ A polgári történetírás hajlott arra, hogy az előkelő világiakra sérelmes visszavételeket IV. Béla bosszújának minősítse.⁵⁸ Úgy véljük, IV. Béla birtokvisszavételi politikája között egyrészt, továbbá Bélának anyja gyilkosait II. András heiyett megbüntető lépései között másrészt nem vonható közvetlen párhuzam; megfélelés csak annyiban mutatható ki, amennyiben mindkét eljárás elvi — II. Andrásénál mindenestre sokkal elvszerűbb — alapokon vitt politika megvalósítása irányába mutatott. A Béla-féle birtokvisszavételek aligha degradálhatók a bosszú tünetjelenségei közé, ellenkezőleg hajlunk arra, hogy a birtokrestaurációs politikát tegyük egy sor más tünetjelenség előidézőjévé.

1235-től kezdődően továbbra is központi helyet foglal el az örökadományok visszavétele.⁵⁹ A sokoldalúbb célkitűzéseknek megfelelően a földbírák megvizsgálják az egyházak, a szerviensek, a castrensisek, az udvarnokok, a királyné népei és más különböző helyzetű elemek földjeit.⁶⁰ Nem kerülnek el a kiküldött bírák figyelmet a jogalanul magánkézbe került — adomány nélküli — királyi birtokok sem.⁶¹ Az első

⁵⁴ Kr. j. 461.: HO. VI. 24.; A Csák nembeli Miklóstól elvett 16 birtok közül eredetileg a csanádi vár alá tartozott Besseneu, Pony és Teluki szinten várbirtok, Anha Zehund az aradi vár földje volt, Sceuleust pedig a csanádi várföldből emelte ki II. András, amikor eladományozta [I. GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza (továbbiakban: TF.). A—Cs. I. Bp. 1963. 848., 867., 873., 186., 872.]; Hont—Paznan nembeli Tamás comes fiaitól, Sebestől és Sándortól ugyancsak várföld eredetű birtokaikat vette vissza Béla ifjabb király (I. Kr. j. 471.: W. XI. 231.).

⁵⁵ Bizonyos adatok [T. SMIČIKLAS: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae (továbbiakban: Smič.). III. Zagrabiae 1905. 340—343.] arra utalnak, hogy legalábbis Szlavóniában a restauráció az egyházi birtokokat is érintette. Valójában IX. Gergely pápa 1231. július 8-i levele nem az egyházaknak tett örökadományok visszavételéről ad hírt, hanem arról a perről tudósít, amely már az 1210-es években fennállt a templomosok és a szlavón „herceg” között (REISZIG EDE: IV. Béla király és a János-lovagrend Magyarországon. Századok 1901. 522.); PAULER GYULA (i. m. II. 133.) úgy foglal állást, hogy az „egyházak adományait rendszerint helyben hagyták”, nemkülönben HÓMAN BALINT (Magyar történet. I.³ 505.) is arra a következtetésre jut, hogy „az egyházaknak adományozott földet, népet... Béla többnyire meghagyta.”

⁵⁶ Kr. j. 461.: HO. VI. 24.; Kr. j. 471.: W. XI. 231.

⁵⁷ Kr. j. 461. HO. VI. 24.; Sebes és Sándor comesektől visszavett kékesi és fentősi erdősegek kiterjedését KARÁCSONYI JÁNOS (A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. II. Bp. 1901. 218—219.) úgy jellemezte, hogy azok területén „ma két város... és 32 falu áll”.

⁵⁸ MARCZALI HENRIK (i. m. II. 420.) szerint Béla „szenvedélyes, erőszakos természete a visszafoglalásban, a büntetésben anyjának megbosszulására is gondolt”.

⁵⁹ Kr. j. 615.: CD. III. 2. 215. (hamis oklevél); Kr. j. 626.: Mon. Strig. I. 321.; Kr. j. 627.: W. VII. 32.; Kr. j. 623.; ERDÉLYI LÁSZLÓ (szerk.): A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története (továbbiakban: PRT.). I. Bp. 1902. 755.; Kr. j. 620.; Kr. j. 667.: CD. IX. 7. 656.; Kr. j. 688.: HO. VIII. 38.; Kr. j. 804.: W. VII. 192.; Kr. j. 926.: W. VII. 310.; W. VII. 21., 38.; Kr. j. 659.: HO. VII. 25.

⁶⁰ W. VII. 22., 23., 24.

⁶¹ NAGY IMRE—DEÁK FARKAS—NAGY GYULA: Hazai Oklevéltár (továbbiakban: HOKt.). Bp. 1879. 6.

szakasz szegényes anyagához képest 1235-től kezdődően sokrétű ismereteink vannak. IV. Béla vett vissza a *legelőkelőbb világiaktól*, így a már ismert Miklóstól; a zólyomi ispántól pedig általa jogtalanul elidegenített javadalmat állított vissza.⁶² A *középbirtokosokat* is érintette a visszavétel. Kálmán herceg 1237-ben Marcellus fia Ábrahám comestől elvette az összes Dráván túl levő adománybirtokát, az összes vásárolt földjét pedig maga Ábrahám ajánlotta fel a hercegnek Pukur Dráván túli földért cserében. A Káta nembeli Poneth a szatmári várjobbágyoktól vásárolt két ekényi földjét vesztette el. A spanyol Symon ispántól a Chenke, Prinz comestől a Bille nevű földbirtokot vonták vissza a földbírák.⁶³ A világiak széles rétegeit érinthette a visszavétel, mert Dechin comesnek, akit — valószínű kisbirtokos lévén — a restauráció olyan súlyosan érintett, hogy száműzetésbe kényszerült, később kénytelen volt Béla Nyitra megyében a Keryskyn földből 5 ekealjnyit visszaadni, különben nem tudott volna megélni.⁶⁴ Az első időszakhoz képest IV. Béla nem kímélte az egyházi birtokokat sem, sőt a visszavétel 1235-ös újraindításakor azonnal megkezdte azok felülvizsgálatát. Az egyház fejének, IX. Gergely pápának a sürgős reagálása fejezi ki azt a megdöbbenést, amelyet Béla egyházzal szembeni belpolitikájának 180 fokos fordulata váltott ki, hiszen az első hullámban még azt ígérte, hogy az egyházaktól a jövőben sem akar birtokokat visszavenni, másrészt alig telt el két év a beregi egyezmény óta, amikor az egyház diktálhatott és diktált is a magyar királynak. Csak hogy a beregi egyezményben II. András nem engedte kicsúszni kezéből azt a jogát, hogy az egyházi birtokok ügyében is legfőbb bíróként ítélkezzen.⁶⁵ IV. Béla ezt az elvi álláspontot használhatta fel — jóllehet atyjának a megegyezésbe foglalt „jámbor” intenciói ellenében — arra, hogy a királyi birtokjog egyház feletti szupremáciájának jegyében megnyirbálja az egyházi javakat.⁶⁶ Mivel magyarázható Béla egyházzal kapcsolatos birtokpolitikájának megváltozása 1235-ben? A kérdés feltevését különösen indokolja az a tény, hogy IV. Béla egyházzal kapcsolatos külpolitikai vonalvezetése mit sem változott trónra kerülése után. Az ifjabb királyi, majd a királyi külpolitika elősegítette a pápák keleti — a pogányok, az ortodox vallásúak elleni —, expanzív jellegű törekvéseit, ennek gyarmosításából a magyar uralkodó is komoly anyagi hasznot remélhetett.⁶⁷ Véleményünk szerint a belpolitikai fordulat magyarázata az, hogy 1235-ig a rex iunior Béla visszavételi politikája II. Andrással és körével szemben ellenzéki politika volt. Ebben az időszakban fontos támaszt jelentett a világi nagybirtok megerősödésére feltékeny egyház

⁶² W. VII. 46., 33. Az 1222-es Aranybullában jelzett megyés ispáni visszaélések továbbra sem szűntek meg, ezen túlkapások felszámolására IV. Béla éppen úgy törekedett, mint a királyi várak földjeinek rendezésére. L. még Kr. j. 926.: W. VII. 310.

⁶³ W. VII. 38.; W. XI. 309.; Kr. j. 731.: CD. IV. 1. 273.; Kr. j. 804.: W. VII. 192.

⁶⁴ Kr. j. 688.: HO. VIII. 38.; ugyanebbe a kisbirtokos kategóriába sorolhatjuk János fia Sault is [Kr. j. 645.: W. VII. 34. (hamis oklevél)].

⁶⁵ Mon. Strig. I. 292.; magyar fordítását I. LEDERER EMMA (szerk.): Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához. I. rész 1000-tól 1526-ig. Bp. 1964. 337. — 1. még: Magyarország történet. I^o. 512.; GYÖRFFY GYÖRGY: Szlavónia kialakulásának oklevélkritikai vizsgálata. Levéltári Közlemények (továbbiakban: LK.) 1970. 232.

⁶⁶ ERDÉLYI L.: Az egyházi vagyon. 33.

⁶⁷ Amikor a domokosrendiek a kunokat keresztény hitre térítették, és a magyar királyság hatókörébe vonták, akkor az egyetemes egyház érdekét is szolgálták [MAKKAI LÁSZLÓ: A milkói (kun) püspökség és népei. Debrecen 1936. 12.]. Róbert esztergomi érsek a pápai politika hazai megtestesítőjeként támogatta Béla térítéseit (PAULER GY.: i. m. II. 124—126.). A kun térítésből kisarjadó, a keleti magyarokra építeni kívánó magyar királyi politika elválaszthatatlan a római egyház keleti-urópai térítésének tertétől. A keleti magyarok problematikájára I. GYÖRFFY GYÖRGY: Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útjelentései. Nemzeti Könyvtár. Művelődéstörténet. Bp. 1965. 16—27.; KRISTÓ GYULA: Egy 1235 körüli Gesta Ungarorum körvonalairól. Riccardus és Albericus tanúsága. Elhangzott az MTA Középkori Munkabizottságának „Középkori történetírásunk kritikus pontja” c. ülészakán 1971. nov. 5-én.

támogatása.⁶⁸ IV. Béla királyként megszabadult azoktól a fékező erőktől, amelyek korábban nem tették számára lehetővé a generális birtokvizsgálatot. Egyik, 1250-ből származó oklevélben maga IV. Béla említi: amíg ifjabb királyként tevékenykedett, addig tekintettel kellett lennie II. Andrásra és környezetére, atyja halála után viszont erősebb kézzel (*validiore manu*) foghatott az örökadományok visszavételéhez.⁶⁹ Ezt az elvi indoklást szemlélteti a gyakorlat is. Az első időszakban IV. Béla nem vette vissza Iwachinus comestól eredetileg a zalai várhoz tartozó birtokát, ennek bevallott oka: Iwachinus sok érdemet szerzett II. András szolgálatában. A tényleges ok azonban az, hogy Iwachinus mint szebeni ispán II. András hű embere lehetett. Atyjával szemben gyengének bizonyult a még csak rex iunior Béla az adomány visszavételére. A második hullámban ennek ellenkezőjét látjuk, visszaveszi Iwachinus fiaitól a szóbanforgó Zolonna nevű birtokot.⁷⁰ 1235 előtt a tényleges hatalmi viszonyok rákényszerítették Bélára, hogy taktikázzon, így a beregi egyezményben maga is megesküdött az egyházi privilégiumok megtartására. Trónra jutva viszont azonnal színt vallott, s testvérével, Kálmán szlavón herceggel egyetértésben „megkárosította” az egresi és más cisztercita apátságokat, a jeruzsálemi keresztéseket, a templomos, a Szent Lázár és a Szent Sámson rendet. Erre reagál fájdalmasan IX. Gergely pápa 1236. január 16-án Bélához, január 25-én Kálmán herceghez írott levelében. A pápa éppen a beregi esküre hivatkozva tartja jogtalannak a visszavételeket, melyeket példa-jellegűknél fogva tart súlyosaknak. Befejezésül kéri a királyt, hogy az elvett javakat, amelyek Imrétől és Andrástól származtak, akadékoskodás nélkül állítsa vissza, és az okozott kárért illő elégtételt adjon.⁷¹ IV. Béla a pápai intéz ellenére tovább folytatja az *egyházi birtokok visszavételét*. A továbbiakban nem találkozzunk közvetlen pápai beavatkozási kísérlettel. Ennek több oka lehetséges: egyrészt a pápa lekötöttsége a II. Frigyes ellen folytatott investitúraharcban, amit véleményünk szerint igazol a néhány év múlva bekövetkező, a tatárjárás idején tanúsított pápai passzivitás, másrészt Béla ígéretei is közrejátszhattak, amennyiben bizonyos kárpótlást ígért az egyházaknak. A restauráció érintette az ausztriai szentkereszti ciszterciákat, a szentmáriahegyi (borsmonostori) egyházat, a jeruzsálemi ispotályosok házához tartozó aracsai monostort és magát az esztergomi érsekséget.⁷² Megállapíthatjuk, hogy jelentős egyházi birtokokat vehetett vissza IV. Béla, mert a restauráció itt is széles körre terjedt ki, hiszen mind monasztikus, mind episzkopális szervezettől is csatolt vissza birtokot.

Bár a második hullámról statisztikai összegzésre módot nyújtó adataink nincsenek, mégis két vonatkozásban is kiterjedtnek ítélni lehetjük meg a visszavételt, egyrészt szélességében különböző társadalmi és jogállású elemeket érintett, másrészt mélységé-

⁶⁸ III. Honorius pápa 1225. júl. 15-én közli Béla ifjabb királlyal, hogy helyteleníti Andrásnak az ország kárára és a király méltósága ellenére tett „elidegenítéseit”, ez ügyben iratot intézett a királyhoz, melyben felszólította azok visszavételére. Egyúttal inti és buzdítja Bélát, hogy az ország ama részében, melyet „ex ordinatione patris tui” bír, gondoskodjék visszavenni atyja adományait (CD. III. 2. 47.).

⁶⁹ Kr. j. 926.: W. VII. 310.: „omnes perpetuitates per totum Regnum suum validiore manu cepisset revocare.”

⁷⁰ Uo.

⁷¹ W. II. 37—39., 39—40.; 1236. júl. 30-án újra ír a pápa ebben az ügyben a pécsi püspöknek (Smič. IV. 13.); az egyházi birtokok visszavételéről I. ERDÉLYI L.: Az egyházi vagyon. 33.; REISZIG E.: Századok 1901. 525.; REISZIG EDE: A János-lovagrend szerepe a magyar hadtörténelemben az Árpádok korában. Hadtörténelmi Közlemények 1921. 113.; FRANKÓI VILMOS: Magyarország egyházi és politikai összeköttetése a római szentszékekkel. I. Bp. 1901. 61.

⁷² Kr. j. 615.: CD. III. 2. 215. (hamis oklevél); Kr. j. 511.: HO. V. 12.; Kr. j. 616.: CD. IV. 1. 57. (hamis oklevél); Kr. j. 1032.: CD. IV. 2. 485.; Kr. j. 637.: CD. IV. 1. 104. Kr. j. 636.: W. VII. 57.; Kr. j. 662.: CD. IV. 1. 156.; Kr. j. 667.: CD. IX. 7. 656. (Vö. Kr. j. 620.); Kr. j. 926.: W. VII. 310.

ben is nagy mérvű lehetett, mert egyaránt szegénységet idézett elő az egyháznál és a kisebb magánbirtokosoknál.⁷³ A polgári történetírók legfőképpen a főurakat ért sérelmekről írnak, s ezeket — Rogerius megállapítását átvéve⁷⁴ — eltúlozzák.⁷⁵ Véleményünk szerint, bár Béla birtokvisszavételei olykor nem nélkülözik az erős kéz politikáját, mégsem lehet szó arról, hogy birtokosok földönfutókká váltak volna. Béla Dechyn esetében felülvizsgálja saját döntését, és megélhetést biztosító mértékben visszaad az elvett földből. János fia Saul kérésére pedig parancsot ad a pozsonyi ispánnak, hogy győződjön meg Saul hűségéről és jelentse, mennyi földje maradt meg. Nyilván azzal a célzattal cselekszi mindezt, hogy szükség esetén Saul megélhetését biztosítsa, bár a jelen esetben elegendő birtok maradt Saul kezén. Az egyház esetében ugyanígy jár el. 1239 novemberében IV. Béla visszaadja a hántai egyháznak szegénységére és magára hagyatottságára való tekintettel az a 18 ekényi földet, amit az örökadományok visszavételekor elvett.⁷⁶ Tehát mindenkinek hagyott meg valamelyes birtokot, szó sincs totális elvételről. A polgári történetírás beállítása az osztályviszonyok félreismeréséről tanúskodik, hiszen semmi esetre sem lehet — még a birtokvisszavételi politika következtében sem — IV. Bélából XIII. századi Aba Sámuellet faragni. Maga Béla legkevésbé sem törekedett a főurak és szerviensek gazdasági tönkretételére, legfeljebb arról lehet szó, hogy mélyíteni igyekezett a királyi hatalmat azoktól elválasztó gazdasági szakadékot. Persze érthető módon a király eme tette nem nyerte el a birtokosok tetszését, s erről mint a magyarok általános elégedetlenségéről beszél Rogerius, azaz a középkori történetírók szokásos módján a nemesi sérelmeket országos sérelmekké növeli.⁷⁷

Szükségesnek tartjuk, hogy röviden szóljunk a birtokvisszavétel *technikai lebonyolításáról*. Az oklevél bemutatásával a vizsgálat kiterjedt az atyai örökségekre, a királyi adományokra, a vásárlás címén birtokolt földekre és a bírói úton odaítélt javadalmakra, jóllehet a vizsgálat elsődleges célja a haszontalan és felesleges örökadományok (donationes perpetuitatum) kiderítése volt.⁷⁸ A királyi akarat végrehajtói a különböző megyékbe kiküldött bírói testületek voltak.⁷⁹ Ezeknek a létszámát át-

⁷³ MARCZALI HENRIK (i. m. II. 447.) szerint a „korona birtokának, hatalmának visszaállítása kizárólag a főuraknak és az egyháznak a rovására történt.” Valójában a restauráció érintette az egész birtokososztályt, a főpapság, a főurak, a közép- és kisbirtokosok anyagi érdekét. HÓMAN BALINT (Magyar történet. I.² 521.) hasonlóan vélekedik. Így érthetjük meg, hogy miért érintette érzékenyebben a visszavétel pl. a kisebb birtokkal rendelkező hántai egyházat és az egyes kisbirtokosokat (I. Kr. j. 667.: CD. IX. 7. 656.; Kr. j. 688.: HO. VIII. 38.; Kr. j. 645.: W. VII. 34.).

⁷⁴ EMERICUS SZENTPÉTERY: *Scriptores rerum Hungaricarum*. II. Budapestini 1938. 556.: „ugyanis akik gazdagok és hatalmasok voltak, és nagy sokaságuk volt, pusztán magukat is alig bírták fenntartani.”

⁷⁵ PAULER GY.: i. m. II. 133.; MARCZALI H.: i. m. II. 420., 444.; HÓMAN BALINT (Magyar történet. I.² 505.) „kíméletlen szigorral” végrehajtott restaurációról ír.

⁷⁶ Kr. j. 688.: HO. VIII. 38.; Kr. j. 667.: CD. IX. 7. 656.

⁷⁷ A kérdésre I. TURCHÁNYI TIHAMÉR: Rogerius mester Siralmas éneke a tatárjárásról. Századok 1903. 422—423.

⁷⁸ Kr. j. 596.: W. XI. 234. (Vö. Kr. j. 467.: W. XI. 218.)

⁷⁹ Már 1221-ben, II. András restaurációja során találkozunk bírói testülettel (Vár. Reg. Nr. 310., 315., 316., 317.). 1228—1231 között több forma szerepelt egymás mellett (az ifjabb király jelenlétében ítéleztek, földbírák kiküldése stb.), amelyek közül egyik sem vált kizárólagosan uralkodóvá (HO. VII. 18.; Kr. j. 593.: W. VI. 485.). 1235—1239 között viszont egyetlen forma, a földbírák testületének megyéenkénti kiküldése dominál (Kr. j. 804.: W. VII. 192.; Kr. j. 636.: W. VII. 57.; Kr. j. 662.: CD. IV. 1. 156.; W. VII. 22—26., 46.; CD. IV. 1. 64.; HOkt. 4., 6.). SOLYMOSSI LÁSZLÓ (A jobbágyköltözésről szóló határozat helye a költözés gyakorlatában. Agrártörténeti Szemle 1972. 15.) eme királyi bizottságok működését a szökött személyek (udvarnokok, várnepek és kondicionáriusok) felkutatására korlátozza. Véleményünk szerint nem lehet a restaurációt szökevények megkeresésére leszűkíteni, s különösen a kiküldött bizottságok ténykedését az arengákban lefektetett elvek vizsgálata nélkül megítélni.

lagosan 4—6 főben állapíthatjuk meg, tagjai közt szerepelt az adott megye comese (határterületek esetében a szomszédos megye comese is), az egyház területileg illetékes főpapja és még 2—4 személy.⁸⁰ Világi birtok ügyében általában a megyés ispán, egyházi birtok esetében pedig a területileg illetékes főpap vezette a vizsgálatot. Természetesen nem lehet kategorikusan kijelentenünk, hogy az egyházzal kapcsolatos földkérdések felülbírálasakor kizárólag egyházi személy, s főleg megyénként egy-egy püspök állt a bizottság élén.⁸¹ A maga ország részében (Szlavónia) Kálmán herceg vezette a vizsgálatot.⁸² A földbírák erélyesen működhettek, mert a sértettek nem egy helyen fellebbeztek. Ilyen esetekben a nádor, a székesfehérvári káptalan szolgáltattott igazságot, vagy a király, akit személyesen kerestek fel.⁸³

Mind az első, mind a második hullámban jelentős szerepet kaptak a *várelemek és más királyi népek*, akik a birtokhovatartozás eldöntésébe igyekeztek beleszólni. Jelentősen segítették a rekonstrukciót, amennyiben az egyes földek királyi eredetére hívták fel Béla király, illetve a földbírák figyelmét. A király és a köztük kialakult viszonyra próbálunk meg választ adni a továbbiakban. Adatok bizonyítják azt, hogy mielőtt tudatos királyi visszavételi politika kezdődött volna, a várelemek ösztönösen törekedtek a várföldek megmentésére. Mint már utaltunk rá, eme elemek tettekben megnyilvánuló elégedetlensége is ösztönözhetette az ifjabb királyi, majd királyi birtokrekonstrukciós folyamat megindítását. Két tendencia mutatkozott meg a *várjobbágyok* akcióiban, részint a várat erősítették, részint a saját tulajdonuk gyarapítására használták fel az alkalmat. Több esetben nem volt jogalapjuk a birtokszerzésre, mert öröklött földet igyekeztek várföldnek minősíteni.⁸⁴ IV. Béla el is határolta magát tőlük, ellenük döntött. Sokszor jogos volt a követelésük, ilyenkor — különösen az első hullámban — IV. Bélánál is következetesebben harcoltak a visszavételért.⁸⁵ Ugyanakkor a várjobbágyok a várföldek megmentésének ürügyén kísérletet tettek azok kisajátítására, saját birtokukhoz való csatolására. A szatmári Mátyás és Miklós nevű várjobbágyok 2 ekényi földjüket eladhatták. Ezzel szabadon rendelkezhetek, mert Béla bírái, miután a várnak visszaállították a várjobbágyok által eladott földet, újra túladtak rajta. Ez jelzi azt, hogy a várföld egy része már várjobbágyi magántulajdonba ment át, vagy legalábbis a magántulajdonná válás irányába haladt.⁸⁶ Ez a nemesi magántulajdonná válásnak az a lépcsőfoka, amikor már maguk a megtollasodott várjobbágyok sem értettek egyet a visszavétel olyan formájával, hogy a már egyszer elkülönített várjobbágyi földek ismét differenciálatlan (várnépekkel közös) várföldek legyenek. A szolgálat fejében kapott várföldet saját örökölhető és eladható földjükhöz csatolva bomlasztották a várnépekkel együtt kialakult földközösséget, gyengítették az együttes fellépés alapját képező földállagot.⁸⁷ Amikor arra törekedtek, hogy a szerviensek jogállást elnyerjék, akkor a várszervezethez való kapcsolódá-

⁸⁰ Az első hullámban a bírói testületek tagjai világiak voltak, mert az egyház nem volt érdekelve (HO. VII. 18.); PAULER GY.: i. m. II. 171.

⁸¹ HÓMAN BÁLINT (Magyar történet. I. 518.) szerint Béla „országszerte minden vármegyébe bizottságot küldött ki, egy-egy püspök elnökléte alatt.” Ezt a megállapítást ellentmondó tények miatt nem fogadhatjuk el, hiszen világi is vezethette a vizsgálatot egyházi birtok esetében (W. VII. 25.).

⁸² W. VII. 38.; W. II. 39—40.; GYÖRFFY GY.: LK. 1970. 232.

⁸³ W. XI. 309.; Kr. j. 628.; W. VII. 33.; Kr. j. 636.; W. VII. 46., 57.

⁸⁴ Kr. j. 444.; CD. III. 2. 145.; HO. VII. 18. A várelemek és más királyi népek szerepéről I. bővebben: RÁKOS ISTVÁN: IV. Béla birtokpolitikája. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Iuvenum. Sectio Philologica et Historica III. Szeged 1971. 6—10.

⁸⁵ Kr. j. 445.; W. VI. 455.

⁸⁶ W. XI. 309.; Kr. j. 589.; W. XI. 215.

⁸⁷ MOLNÁR JÓZSEF: A királyi megye katonai szervezete a tatárjárás korában. Hadtörténelmi Közlemények (továbbiakban: HK.) 1959. 250—251.; MOLNÁR E.: i. m. 84.

suk (vár föld birtoklása) gazdasági szálait akarták elvágni és magukat nemesként feltüntetni (tam iobagionibus castri, quam aliis nobilibus).⁸⁸ Birtokkisajátítási kísérletüket nem tűrhette el a vár birtokok restaurálását végző IV. Béla, aki nem engedhette meg a királyi birtok kárára menő birtokvesztést. A várjobbágyokhoz hasonlóan a *várnépek* is igen cselekvően kapcsolódtak be a restaurációs akcióba. Mozgalmuk végigkísérhette az egész visszavételt, hiszen egy 1239-es oklevélben még arról olvashatunk, hogy a szolgagyőri, a bányai és a komáromi varnépek visszakapták annak a várföldnek egy részét, amit az esztergomi érsek curialis comese birtokolt.⁸⁹ A varnépek aktivitását nyilvánvalóan az is indokolja, hogy a királyi birtokszervezet bomlása során — a XIII. század első évtizedeiben — várföldet nemcsak castrensisekkel adományoztak el a közvetlen elődök, hanem várföldet castrensisek nélkül is, ezzel a várszervezetben maradó gazdasági alapját gyengítették, megélhetésüket nehezebbé tették, ugyanakkor a várnak teljesítendő kötelezettségeik változatlanok maradtak. 1239-ben IV. Béla döntött a pozsonyi várjobbágyok és civilisek, valamint a pannonhalmi apát között támadt perben.⁹⁰ A pozsonyi példa — várjobbágyok és varnépek együttes fellépése a várjobbágyok vezetésével — nem egyedüli jelenség. Egyrészt a rekonstrukció alatti egymásra utaltságukat juttatja kifejezésre, másrészt közös fellépésük eredménytelensége tükrözi az egyházzal, a világiakkal és a királyi hatalommal szembeni gyengeségüket. Tulajdonképpen két szempont dolgozik ellenük: egyrészt a királyi földeket illetően értelemszerűen nem voltak birtoklásuk jogosságát igazoló okleveleik, tehát minden okleveles bizonyítási eljárás során szükségszerűen alulmaradtak, másrészt pedig mindinkább föléjük nőtt a világi magánnagybirtokosság.⁹¹ Az *udvarnokok* és más királyi népek is felhasználták a visszavételt birtokszerzésre. Lőrinc bihari ispán oklevelében a várelemekkel együtt emlegeti a király udvarnokait, akik alól Pál comes földjét jól el kell határolnia.⁹² A Chus falubeli király lovászok mindenféle bírói ítélet nélkül lerombolták, majd új határokat szabva elfoglalták Ladomer comes Zeky nevű földjét. Róbert esztergomi érsek 1236-ban ugyancsak lovászok által elragadott földet állított vissza egyházának.⁹³

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a második hullámban a várelemek és más királyi népek bekapcsolódása a visszavételi politikába sokkal szélesebb körű volt, mint 1228—1231 között. Mozgalmuk mindvégig különálló, de egyes jogos esetekben egyetértés mutatkozott IV. Béla királyi rekonstrukciójának hasonló törekvésével. A köztük levő viszonyt az határozta meg, hogy volt-e joguk a követelt birtokra, s hogy kizárólag a királyi birtokot erősítették-e. Ellenkező esetben alulmaradtak — ebben kétségtelenül közrejátszott az a tény is, hogy okleveles bizonyítékokkal nem szolgálhattak, viszont az adományozásokról annál inkább készítettek írást az érdekeltek — az egyházzal, a világiakkal és a királlyal szemben. Ilyen esetek a Váradi Regestrumhoz hasonló státuszpercek voltak, amelyek az ország nyugati részén éppen úgy előfordultak, miként Erdélyben. A várjobbágyok saját birtokaikat próbálták gyarapítani, miközben a földközösség bomlásához kétségtelenül hozzájárultak. Ilyen módon a várföldek magántulajdonná válása — az egyházi és világi nagybirtokosok számára történt adományozások mellett — az imént jelzett formában is tovább tarthatott, s a várjobbá-

⁸⁸ W. VII. 26.

⁸⁹ Kr. j. 662.: CD. IV. 1. 156.; W. VII. 22.; Kr. j. 667.: CD. IX. 7. 656.

⁹⁰ Kr. j. 655.: PRT. I. 764.

⁹¹ Novák József (A várjobbágyosság intézménye. Debrecen 1940. 52—53.) csodálkozik azon, hogy a várjobbágyok és varnépek legtöbb esetben elvesztik a pert.

⁹² CD. IV. 1. 64.: HO. IV. 20—21.; W. VII. 46.; Kr. j. 667.: CD. IX. 7. 656.; Kr. j. 585.: Mon. Strig. I. 271.

⁹³ CD. IV. 1. 65., 67.

gyok kísérletet tettek a szerviensi jogállás elnyerésére. A restauráció révén erőre kapó királyi hatalom — miután célját a lehetőségeknek megfelelően megvalósította — még érvényesíteni tudta elképzeléseit a várjobbágyok törekvésével szemben. IV. Béla a potenciálisan szövetségesként jelentkező várelemek nélkül hajtotta végre rekonstrukciós politikáját, ugyanakkor aktív és Bélánál következetesebb törekvésükből az uralkodó hasznot húzott, amennyiben volt királyi — sok esetben vélt királyi — birtokokra hívták fel a földbírák figyelmét. A várelemek elsősorban, de más királyi népek is mindkét hullámban a birtokvisszavétel mintegy nem hivatalos, de rendkívül hevesen ténykedő motorját képezték.

A következőkben azt fogjuk megvizsgálni, hogy IV. Béla birtokpolitikájának itt tárgyalt szakaszaiban mennyiben érte el célját, mennyiben voltak eredményesek a visszavételek. Előjáróban szükségesnek tartjuk leszögezni, hogy megállapításaink a direkt módon feltárt anyagra, tényekre korlátozódnak, s ezek alapján mintegy zárt rendszerben próbáljuk az országos politika szintjéig felemelkedett birtokrekonstrukciós szakaszok eredményeit értékelni. Először szükségesnek tartjuk feltárni azokat az objektív viszonyok által meghatározott tényezőket, amelyek korlátozták a rekonstrukció sikeres végrehajtását. Kezdjük vizsgálódásainkat az első hullám következményeinek taglalásával! A már sokat emlegetett — legelőkelőbb világiak közé tartozó — Csák nembeli Miklós 1230-ban elvett birtokainak nagy részét II. András 1232-ben visszaadta.⁹⁴ Ez nyilvánvalóan összefügg a tényleges politikai erőviszonyok alakulásával, hiszen Béla erdélyi visszavételei idején András emberei „kiszorították” a királyi tanácsból az ifjabb király párthíveit.⁹⁵ A Hont—Paznan nembeli Tamás fiai — Sándor és Sebes comesek — még a visszavonás évében (1231) újra megkapták IV. Béla által elvett jelentős birtokaikat.⁹⁶ *II. András* tehát már a visszavétel idején a *rekonstrukciós politika tényleges ellenfelének* bizonyult, hiszen a Béla által nehezen végrehajtott — az uralkodó osztály egy részének ellenállásába ütköző — politikájának eredményeit hathatósan felszámolta, holott ezek a visszavett — majd visszaadott — birtokok eredetüket tekintve várföldek voltak. A visszavétel teljességét, sikerét korlátozó másik tényező az, hogy *IV. Béla* mindkét hullámban jelentős mennyiségű *birtokokat erősített meg*. Az első hullámban az arengákban megfogalmazott elvek jegyében — valójában a tényleges szövetségi politikával összefüggésben — eleve megerősítette III. Béla adományait,⁹⁷ továbbá az egyház anyagi és erkölcsi megbecsülését szolgáló összes adománybirtokokat.⁹⁸ Ezen kívül igen sok adományt erősített meg, amelyek Imrétől, II. Andrástól és magától IV. Bélától származtak.⁹⁹ A megerősítés a megadományozottak érdemeinek figyelembe vételével történt. Ilyen érdemeknek számítottak a következő hű szolgálatok: részvétel II. András király halicsi hadjáratában, Kálmán herceg türingiai küldetésében, a Szentföldre induló uralkodó megajándéko-

⁹⁴ Kr. j. 494.: HO. I. 11.; GYÖRFFY GY.: TF. I. 848., 867., 873., 186.

⁹⁵ A birtokukat vesztett urak II. András táborába mentek, aki 1230 végén, amikor Béla a birtokvisszavételekkel Erdélyben foglalatzkodott, a királyi tanácsból eltávolította Béla embereit (Magyar történet. I. 2. 505.).

⁹⁶ Kr. j. 589.: W. XI. 215.

⁹⁷ Ezt a politikai elvet mindkét hullámban betartotta (Kr. j. 596.: W. XI. 234.; GYÖRFFY GY.: TF. I. 392.). Mindamellet nem érdektelen megjegyeznünk, hogy már III. Béla adományai is számottevő nagyságrendűek lehettek. Ezt igazolja a III. Béla által Lob fia Chama számára juttatott, 9 javadalmat magába foglaló Doboka megyei birtoktest (Kr. j. 592.: HO. VII. 19.).

⁹⁸ Kr. j. 584.: CD. VII. 1. 220.; Kr. j. 585.: Mon. Strig. I. 271.

⁹⁹ Imre adományai: Kr. j. 597.: CD. III. 2. 254.; II. András adományai: Kr. j. 583.: CD. III. 2. 194.; Kr. j. 584.: CD. VII. 1. 220.; Kr. j. 585.: Mon. Strig. I. 271., Kr. j. 589.: W. XI. 215.; Kr. j. 591.: W. XI. 214.; Kr. j. 593.: W. VI. 485.; Kr. j. 594.: W. I. 270. (hamis oklevél); Kr. j. 607.: CD. III. 2. 87. (hamis oklevél); saját adomány; Kr. j. 583.: CD. III. 2. 194.

zása Gizella királyné aranykoronájával, egyházi kötelességek teljesítése.¹⁰⁰ Egy másik esetben Miklós fia Izsák számára azzal a feltétellel erősítette meg Rábcán levő malmai tartásának jogát, hogy a megadományozott tartozzék ellátni a határszakasz védelmét, mivel malmai amúgy is a határon fekszenek.¹⁰¹ A javadalmak bírásának megerősítése Béla részéről tehát egyrészt a birtokos érdemein alapszik, másrészt feltételhez kötött. Világiak esetében az elődöknek tett szolgálatok fejében történő megerősítések között zömmel a II. Andrásnak kimutatott érdemek elfogadása dominál, ez világosan mutatja, hogy Bélának 1228—1231 között számon kellett tartania II. András és környezete erejét, amely pusztá meglétével és hatalmi súlyával erősen korlátozta a visszavételt. Béla birtokrekonstrukciós politikáját korlátozó tényezők (II. András birtok-visszajuttatásai, és magának Bélának birtok-megerősítései) mellett döntőbbnek tartjuk a visszavételkor sem szünetelő *adományozásokat*. András mellett Béla is jutalmazta saját híveit. Ez történt 1231-ben az erdélyi visszavételkor is, amikor „hű és szeretett erdélyi szász” katonáit, Latin János fiait: Konrádot és Jánost tüntette ki azzal, hogy 4 falujukat (Fehéregyház, Homuspotoc, Sarpotoc, villa Latina), továbbá az Oplid falubeli népeiket minden collecta fizetése alól felmentette, kivéve az évi 3 arany fertőt.¹⁰² II. András fia politikáját felülbírálva jóval nagyobb mértékben folytatta a perpetuitást, a birtokok örök jogon való adományozását. Béla ifjabb király a körülmények nagy mérvű figyelembe vételével és kényszerítő hatására reagálva hajtotta végre a restaurálást, mindenféle más kezdeményezéstől elhatárolta magát, ezzel magyarázható — többek között — a várelemek elszigetelődése; ezen kívül kínosan örködött az egyházhoz és atyjához fűződő viszony épségén. Ilyen értelemben politikáját 1231-ben — II. András újraadományozásai előtt — eredményesnek tekinthette, amennyiben a magyarok szabadságának, a királyi hatalom tekintélyének felvirradásáról beszélt.¹⁰³ Béla sikerei mégis átmenetiek, mert — mint említettük — II. András már 1231-ben nagy mértékben lerombolta eredményeit. Politikájának hatékonysága alatta maradt a tervezettnél, éppen a fentebb tárgyalt — objektíve létező — korlátok miatt. A *második hullámban* a visszavétel sokkal erőteljesebb volt arányában és mélységében az elsőhöz képest. A hivatalos politika szintjére emelt rekonstrukció útját nem nehezítette többé II. András és köre. Béla a visszavétel sikerének biztosítása érdekében — látszatra nehogy a nemesek közt elégedetlenség támadjon az egyenlőtlen elbírálás miatt — a birtokvizsgálatot kiterjesztette az egyházi birtokokra is. Most már bőségesen álltak rendelkezésére az 1228—1231 között szerzett tapasztalatok. Az első hullám visszavételeit sok esetben kísérleteknek, tétova tapogatózásoknak kell tekintenünk, hatalomra kerülése után viszont a tanúságok hasznosításával mélységében és arányai-ban egy intenzív és végtelenül tudatos rekonstrukciót valósított meg. A visszavétel során ugyan továbbra is folyt az adományozás¹⁰⁴ és történt bizonyos birtokok megerősítése,¹⁰⁵ de ezeknek a száma erősen lecsökkent. Természetesen IV. Bélának nem sikerült teljesen felszámolnia a birtokeladományozások rendszerét, bizonyosra vehetjük, hogy a frissen trónra került király kísérete maga is igényelte — „hűségük” jutalmául — birtokok elnyerését, ugyanakkor 1235—1236-ból származó okleveleink

¹⁰⁰ Kr. j. 591.: W. XI. 214.; Kr. j. 583.: CD. III. 2. 194. (Vö. Kr. j. 159.); Kr. j. 593.: W. VI. 485.; Kr. j. 584.: CD. VII. 1. 220. (Vö. Kr. j. 383.); Kr. j. 594.: W. I. 270. (hamis oklevél); Kr. j. 607.: CD. III. 2. 87. (hamis oklevél).

¹⁰¹ Kr. j. 597.: CD. III. 2. 254.

¹⁰² Kr. j. 595.: W. XI. 236.

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ CD. IV. 1. 64.; Kr. j. 654.: Mon. Strig. I. 327.; egyház javára tett adomány: Kr. j. 621.: W. VII. 27.

¹⁰⁵ Imre adománya: Kr. j. 626.: Mon. Strig. I. 321.; András adományai: Kr. j. 616.: CD. IV. 1. 57. (hamis oklevél); Kr. j. 623.: PRT. I. 755.; Kr. j. 389.; Kr. j. 627.: W. VII. 32.; Kr. j. 620., 637.: CD. IV. 1. 104.; Kr. j. 731.: CD. IV. 1. 273.; saját adomány: CD. IV. 1. 66.

tanúsítják, hogy Béla eme óhajoknak nem tudott ellenállni.¹⁰⁶ A kezdeti lendület azonban fokozatosan csökkent, amilyen mértékben nőtt az ellenállás a világiak és az egyháziak részéről.¹⁰⁷ Ismerjük IX. Gergely 1236 januári fellépését, bár — mint láttuk — Béla továbbra is folytatta az egyházi birtokok visszavételét, mégis az oklevelekben olyan szólások kezdtek felcsendülni, amelyekben az egyházat ért veszteségek kárpótlására tett ígéretet. A világiak ellenállása a fellebbezésekben, a visszavételbe bekapcsolódó királyi népelemekkel szemben hol erőszakos, hol a jog köntösébe öltöztetett fellépésükben mutatkozott meg.¹⁰⁸ Bármennyire is tudatosan, logikusan ragaszkodott Béla kitűzött céljának megvalósításához, mégis csak addig mehetett el a rekonstrukcióban, ameddig az objektív körülmények megengedték. IV. Béla véleményünk szerint egészen addig a pontig véghezvitte szándékát, ameddig a körülmények ezt neki engedték. Mivel azonban a történelmi folyamatok végeredményét alapjában véve mégsem szubjektív szándékok és elképzelések alakítják ki, hanem az objektív tényezők, ez nemcsak a birtokrekonstrukció értékelésére, hanem a királyi szövetségi politikára is, annak alakulására is mérvadó. Ebből következik a lendületes rekonstrukciós politika elerőtlenedése, majd zátonyra futása, amikor 1238-ban sorra megkezdte az egyházi birtokok visszaadását, s csupán töredékeit tarthatta meg a várak kezén. Hogy nem kényszerült minden elvett javadalom visszaadására, ez legalábbis a rekonstrukciónak korlátozott eredményességére mutat egyházi birtokok — volt várföldek — esetében. A várnak szükséges birtok meghagyását figyelhetjük meg, amennyiben a Weg és Hatvan birtokokat Temes vármegyéből kiemelte, de kivételt képeztek a vár официálisai, akiket két birtokkal a vár számára visszatartott.¹⁰⁹ Az esztergomi egyház számára az elvett várföldnek csak egy részét — 5 ekényi földből 1,5 ekényit — adta vissza.¹¹⁰ A hántai egyháznak viszont minden elvett birtokát visszaadta.¹¹¹ Mindez következménye az egyháznak tett ígéretének — valójában az egyházi hatalom erejének —, amelyben a visszavétel befejezése után „isten tisztelete és a szent szék intése miatt” az egyházakról gondoskodni kívánt. Az egyháznak tett kényszerű visszalépést újabb követte, amikor a világiaktól történt visszavételeket hatálytalanítani kezdte,¹¹² majd felülbírálta a földbírák döntéseit, amelyekben azok a várelemek javára pártosan döntöttek.¹¹³ Összefoglalóan annyit mondhatunk, hogy a visszavett földek egy részét tarthatta csak meg, a másik részét ismét eladományozta, vagy az egészet — főleg az egyháznak — visszaadta. Meglehetősen hullámzó volt a királyi birtokpolitika, ugyanis több esetben a XIII. század eleji eladományozást 1235—1239 között visszavétel, majd újra eladományozás követte. Ez a hullámzás természetesen nem Bélától és alaptalanul feltételezhető következetlenségéből származott, ellenkezőleg, Béla tett kísérletet a tartósan ható rekonstrukcióra, csak-hogy egyrészt azokat a hatásokat, amelyeket tervének realizálása váltott ki szerte az országban, nem tudta pontosan felmérni, és azokkal szemben ügyét megvédelmezni, másrészt — még ha pontos felmérést készíthetett volna is — a birtokrekonstrukció kérdésében a királlyal szemben egységesen állást foglaló kárvallott egyházi és világi birtokosok ereje mindenképpen meghátrálásra kényszerítette.

¹⁰⁶ 1235-ben a Türje nembeli Dénes fia Dénest (Kr. j. 608.), 1236-ban a Balassa családbeli — zólyomi ispáni tisztelet viselt — Detrik ispánt adományozta meg (Kr. j. 612.).

¹⁰⁷ Gy. SZÉKELY: Evolution de la structure et de la culture de la classe dominante laïque dans la Hongrie des Árpád. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae XV. (1969) 242—243.

¹⁰⁸ Wincha birtokot a soproni várjobbágyok elvesztették, miután egyrészt nem tudták oklevéllel bizonyítani a földre vonatkozó jogukat, másrészt megfélemlítették őket (CD. VII. 5. 253—254.).

¹⁰⁹ Kr. j. 637.: CD. IV. 1. 104.

¹¹⁰ Kr. j. 662.: CD. IV. 1. 156.

¹¹¹ Kr. j. 667.: CD. IX. 7. 656.

¹¹² W. VII. 46.

¹¹³ Kr. j. 636.: W. VII. 57.

A szoros értelemben vett birtokrekonstrukciós politika második hulláma 1239-re befejeződött, ezt követően IV. Béla hozzáfűzte a *várak és népeik*, továbbá az *udvarnokok kötelezettségeinek* megállapításához. A politika eme új — valójában a „réginek”, az 1235—1239 közöttinek logikus folytatását képező — iránya mindennél ékebben bizonyítja, hogy mennyire nem tekinthető ad hoc jellegűnek, illetve mennyire IV. Béla koncepciózusan kidolgozott fő elképzelései közé tartozott a birtokrekonstrukció. Miután 1235—1239 között Béla — ha nem is a tervezett mértékben, de nem lekicsinylődő nagyságrendben — gyarapította a királyi birtok állományát, most 1239-et követően a megnövekedett királyi birtokok személyi állagát kívánta rendezni. Egy 1240-es oklevélből megtudjuk, hogy IV. Béla elődeinek idejében, és magának Bélának az uralkodása elején is a várnépek kötelezettségeiben nemcsak súlyos zavarok mutatkoztak, nemcsak rendezetlenek voltak e kötelezettségek, hanem az idő előrehaladtával el is enyészték. Ezért vállalkozott IV. Béla a várelemek jogállásának rendezésével együtt pontos kötelezettségeik megszabására. Hogy országosan megindult, nagy rendező tevékenységről lehetett itt szó, azt két oklevél is sejteti, a most idézett 1240. április 25-i a győri, egy 1241. február 27-i pedig a trencsényi várelemek rendezéséről tudósít.¹¹⁴ Egy 1240. május 12-i oklevél elmondja, hogy IV. Béla nem akarván túrni a királyi szolgálatban jelentkező zavarokat, azt ti., hogy az udvarnokok közül többen a szabadság nevét szokták bitorolni, ezért úgy rendelkezett, hogy részint azokat, akik egyazon (udvarnok-) gensben szabadok, részint pedig azokat, akiket az udvarnokok szabadjainak neveznek, listába foglalják. Eme akció során a Vas megyei Zeleus (a mai Szombathely) faluban 18 udvarnok-mansiót regisztráltak, többet, mint III. Béla oklevelében.¹¹⁵ Önmagában ez az utóbbi mozzanat is jelzi, hogy III. Béla óta nőtt a szabad udvarnokok száma, ami a királyi szolgálat számára nyilván lazulást eredményezett. IV. Béla rendelkezése a szabad udvarnokok számát maximálja, tehát a közbük való jutást igyekszik lehetetlenné tenni, ugyanakkor az alávett udvarnokok közé állás kapuját — értelemszerűen — szélesre tártan nyitva hagyja.¹¹⁶ Az udvarnokok szabadjainak görcsös ragaszkodását javaikhoz mutatja Dénes nádor 1245. évi oklevele, melyből megtudjuk, hogy a bakonybéli apát az Ozursuka faluban lakó pápai udvarnokok szabadjait 25 hold föld elfoglalásával vádolta. Noha ez utóbbiak az apáttal szemben vakmerően azt hangoztatták, hogy az inkriminált helyen az egyháznak semmi földje nincs, amikor azonban az apát bemutatta a Béla király által a 25 hold föld visszaállítására kiküldött bírák, Chac soproni, Hoholt vasvári és Demeter csanádi ispánok oklevelét, és a nádor az apátot esküre kötelezte, az udvarnokok szabadjai a földet az apát esküje nélkül visszaadták az egyháznak.¹¹⁷ Úgy gondoljuk, a birtokrekonstrukcióra következő, a királyi birtok népeinek rekonstruálását és reaktivizálását célzó munkálatoknak a *tatárjárás* mesterségesen és erőszakosan, igazi befejezésük előtt vetett véget. Végző soron arra a következtetésre juthatunk, hogy a birtokvisszavételi politika 1228—1231 közötti, kísérletként is felfogható szakaszának tanúságai kamatoztatásával 1235-ben, Béla trónra lépésével szinte egyazon időben megindított birtokrekonstrukció bizonyítva a királyi politika fő tengelyébe tartozott. Következésképpen végig gondolt voltát bizonyítja, hogy a királyi birtok tárgyi feltételeinek biztosítása után az uralkodó a személyi kérdések rendezésébe, majd a korábbi eredetű és újonnan restaurált királyi szolgáltató rendszer (vár- és udvarnokgazdaság) funkcionálásának szabályozásába kezdett. Hozzávetőlegesen erre az időre te-

¹¹⁴ Kr. j. 678.: HO. III. 5.; Kr. j. 704.: HO. VI. 39.

¹¹⁵ Kr. j. 680.: HO. VIII. 42.

¹¹⁶ Az udvarnokok szabadjainak eredetére és XIII. századi problematikájára J. LEDERER E.: A feudalizmus. 166—168., 172.

¹¹⁷ W. II. 185—186.

hető korábban magánosoknak eladományozott vármegyék (pl. Locsmánd)¹¹⁸ ismételt királyi kézbe vétele, és ott a királyi várszervezet újbóli felépítése, továbbá az északi királyi magángazdaságok (Zólyom, talán Sáros) királyi vármegyébe szervezése. A felgyorsuló királyi politika az ezzel szembehelyezkedő tényezők ellenkezése és ellenállása következtében egyre inkább lefékeződni kényszerült, már 1240-ben meggyorsult a birtokok magánkézbe való visszajuttatása.¹¹⁹ A tatárjárás hosszabb időre megszakította a királyi politika birtok- és népelemrestaurációs irányát, levont következtetéseiben pedig a földek magánkézbe kerülése irányába hatott.¹²⁰

III. BIRTOKRENDEZÉS A TATÁRJÁRÁS UTÁN (1241 – 1270)

IV. Béla 1241 utáni bel- és külpolitikájának alapvető célja Magyarország megmentése egy újabb tatárdúlástól. Ennek érdekében országba való „visszatérésének első percétől kezdve céltudatos politikát folytatott a védelem megszervezéséért”.¹²¹ Béla fenti politikai törekvése meghatározta az elkövetkező három évtized birtokpolitikáját is. IV. Béla 1248–1258 közötti, majd az 1267-es bullát követően végrehajtott *birtokrendezésének célját* az egyik oklevél a következőképpen fogalmazta meg: „illik, hogy a király a hívei számára tett adományokat megőrizze, azokat viszont, melyeket bárki vakmerően elfoglalt, jogos helyzetébe állítsa vissza.”¹²²

Amikor az intézményesített birtokrendezés megkezdődött,¹²³ IV. Béla azzal bízta meg István szlavón bánt, hogy a Kálmán halála óta (1241) elidegenített várföldeket egész Szlavóniában vizsgálja meg és állítsa vissza a várakhoz.¹²⁴ Ettől kezdődően a birtokrendezés során mindvégig központi helyet foglalt el a *várbirtok felülvizsgálata*. A várrendezés kizárólag a tatárjárás után jogtalanul elfoglalt birtokokra terjedt ki, részint földek, részint várnépek visszavételére irányult.¹²⁵ Ez a célkitűzés azt jelentette, hogy IV. Béla a tatárjárásig elért eredményeket — Szlavóniában természetesen Kálmánéit — tette a rendezés alapelvévé. A Szlavóniában ténykedő István bán nem véletlenül hangsúlyozta állandóan, hogy a kegyes emlékü Kálmán király rendelkezéseit szentnek és sérthetetlennek tekintette.¹²⁶ A várföldek felkutatásakor az egyházaknak éppen úgy, mint a világi birtokosoknak, igazolniuk kellett a használatukban levő birtokok eredetét.¹²⁷ A földbírák Béla parancsára a jogtalan kézbe került várföldek

¹¹⁸ KRISTÓ Gy.: SSz. 1969. 131—145.

¹¹⁹ Kr. j. 690.: W. VII. 104.; Kr. j. 688.: HO. VIII. 38.

¹²⁰ Kr. j. 731.: CD. IV. 1. 273.; Kr. j. 804.: W. VII. 192.; Kr. j. 880.: W. VII. 255.; Kr. j. 926.: W. VII. 310.

¹²¹ Tankönyv I. 129.

¹²² Kr. j. 1088.: HO. VIII. 68.; hasonlóképpen I. Kr. j. 892.: CD. VII. 5. 274.: „Országlásunk tisztébol adódóan nem tartozunk a mi adományunkat kisebbíteni, hanem azt inkább növelni vagy azt legalábbis visszavonhatatlanul megőrizni.”

¹²³ Az intézményesített birtokrendezés 1248-ban Szlavóniában kezdődött (Kr. j. 892.: CD. VII. 5. 274.), majd 1249-től fokozatosan kiterjedt az egész országra (Kr. j. 910.: CD. IV. 2. 45.). 1251-ben Roland nádor arról ad hírt, hogy a király az egész országban (per totum regnum) bizottságokat delegált (HO. VIII. 57.). Az 1254-től megszorodó adatok kétségtelenné teszik az országos rendezést. L. W. VII. 384.: „cum post recessum Tartarorum ... per totum Regnum nostrum diversos iudices mississemus.”

¹²⁴ Smič. IV. 485.

¹²⁵ Kr. j. 1093.: W. II. 271.; W. VII. 436.; HO. VI. 88.; CD. V. 1. 318.; W. VII. 486.

¹²⁶ Smič. IV. 402., 403., 485., 517., 596., 613., 616.; Kr. j. 1106.: Smič. V. 24.; Smič' V. 109., 112., 117.

¹²⁷ Kr. j. 910.: CD. IV. 2. 45.; W. VII. 369.; Kr. j. 1032.: CD. IV. 2. 485.

rendezésével párhuzamosan elkülönítették a várjobbágyok földjét a várnépekétől.¹²⁸ Ez mindenféleképpen új vonása a királyi birtokpolitikának, magyarázatát a várjobbágsággal szemben megváltozott szövetségi politikában találjuk. IV. Béla a várelemek földjének és személyi állományának reorganizációja mellett erősíteni igyekezett a várkötelékekhez nem kapcsolódó katonai elemeket. A szepesi, a turóci jobbágyfiúk földjének, a szokásos két ekényinek a felmérése „része volt IV. Béla nagyméretű restituciói akciójának, amellyel a király... uralmának gazdasági és katonai alapjait megerősíteni és a jogtalan kezekbe került birtokokat visszaszerezni törekedett”.¹²⁹ Béla ugyanakkor parancsot adott Miklós királyi étekgfogó mesternek „a szerte Magyarországon levő udvarnokok megszemlélésére” is.¹³⁰ Az eddig elmondottak alapján joggal vetődik fel a kérdés: egyáltalán különbözik-e a tatárjárás utáni birtokrestauráció az 1241 előttől, s ha igen, akkor miben tér el attól? A válaszadást megkönnyíti számunkra az 1254. évi váci generális kongregációról tudósító oklevél, amely jelzi a restaurációs program bizonyos értelemben vett kiszélesedését, de egyben a leszűkülését is. A váci gyűlésen IV. Béla nemcsak volt királyi birtokokat akart visszaszerezni, hanem *mindenkinek a magáét visszaállítani törekedett*, azaz a királyi várbirtokok restaurációjával párhuzamosan vissza akarta juttatni mások elidegenített javait is.¹³¹ Nem beszélhetünk tehát 1241 után egyedül a királyi dominiális rendszer erősítését szem előtt tartó restaurációról, ellenkezőleg, a birtokrendezés széles társadalmi rétegek által képviselt érdekek érvényesítésének eszközévé válik. Béla a gyakorlatban is végrehajtotta a váci gyűlésen meghirdetett elveket. István szlavón bán a várföldek vizsgálatával egyidőben a *nemesi birtokokat is pontosan körülhatárolta*, „nehogy a föld nemesei a továbbiakban, a várföld számbavételekor vádba és perbe vonassanak, továbbá a nemesek se zaklassák a várakat”.¹³² Az általános birtokrendezés természetesen kiterjedt az *egyházi birtokokra* is.¹³³ IV. Béla 1241 után az egyháztól sem vett vissza új birtokokat (örökadományokat!), ellenben ragaszkodott az 1230-as évek második felében végrehajtott és sikeresnek tartott restauráció eredményeihez. Többek között IV. Ince pápa ismételt felszólítására sem adta vissza a pannonhalmi monostornak az örökadományok visszavonásakor elvett birtokait, holott a pápa az esztergomi és a kalocsai érseket is a királlyal szembeni fellépésre sarkallta.¹³⁴

A várbirtokrendezés minden bizonnyal 1258-ban véget ért. István bán okleveléből

¹²⁸ Smič. IV. 613., 616—617.; Smič. V. 26., 32., 34., 35., 73., W. VII. 424., 427., Kr. j. 1139.: W. XI. 437.; HO. VII. 69.; Kr. j. 1143.: Smič. V. 75.; Kr. j. 1144.: W. VII. 453.; Kr. j. 1161.: HO. VII. 71.

¹²⁹ MÁLYUSZ ELEMÉR: Az V. István-kori gesta (továbbiakban: MÁLYUSZ E.: Az V. István-kori gesta.). Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 58. Bp. 1971. 130. A várkötelékhez nem tartozó elemekre vonatkozóan I. MÁLYUSZ E.: Századok 1942. 279. A szepesi földállomány megvizsgálására I. Kr. j. 910.: CD. IV. 2. 45.: „quum terras de Scepus generaliter iudicium vocassemus.” Abba mester különleges feladata a jobbágyfiúk birtokainak megmérése és rendezése. A turóci jobbágyfiúkra vonatkozóan I. MÁLYUSZ ELEMÉR: Turóc megye kialakulása. Bp. 1922. 56.

¹³⁰ Kr. j. 1027.: W. VII. 371.; HO. V. 26.; CD. X. 3. 252.; PAULER GY.: i. m. II. 289.; több esetben az udvarnokok ismételen alkalomnak tekintették a rendezést birtokszerezésre (HO. V. 26.; PRT. VIII. 292.).

¹³¹ Kr. j. 1048.: Mon. Strig. I. 423. L. S. KISS ERZSÉBET: A királyi generális kongregáció kialakulásának történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XXXIX. Szeged 1971. 13.

¹³² Smič, V. 109—110. Csák tárnokmester kettős feladatát hasonlóan határozta meg IV. Béla: „valamint a várföldeket ne hagyja idegenek birtokában, úgy azt se tűrje, hogy a vár — vagy a várhoz tartozó népek más földjét elfoglalják” (PAULER GY.: i. m. II. 290.).

¹³³ Kr. j. 1032.: CD. IV. 2. 485.; W. II. 185.; Kr. j. 910.: CD. IV. 2. 45.; W. VII. 396.; Kr. j. 1039.: W. XI. 406.; CD. X. 3. 252.; Kr. j. 1093.: W. II. 271.; HO. VII. 59.

¹³⁴ W. II. 157., 159.; ERDÉLYI L.: Az egyházi vagyon. 10.; ERDÉLYI LÁSZLÓ: Magyar történelem. (Magyar középkor.) I. Bp. 1938. 221.; más esetekben is IV. Béla változatlanul hagyja 1241 előtti határozatát (Kr. j. 1039.: W. XI. 406.; Kr. j. 1032.: CD. IV. 2. 485.; Kr. j. 1093.: W. II. 271.).

értesülünk arról, hogy IV. Béla 1258-ban megsürgette a restauráció befejezését.¹³⁵ Valóban 1258-tól 1267-ig — kivéve az ad hoc jellegű birtokrendezéseket — nem találunk adatokat az intézményesített királyi restaurációra. Ebben közrejátszhatott az, hogy IV. Bélát uralkodása végén lekötötte fia, István elleni harca, amely a birtokpolitikai kérdések háttérbe szorulását eredményezte. IV. Béla uralkodásának utolsó éveiből fennmaradt oklevelek egy újabb birtokrendezésről tájékoztatnak bennünket. Kiváltó oka minden bizonnyal az 1260-as években elmélyülő feudális anarchia, amely úri csoportharcok formájában jelentkezett, s alapjaiban rendítette meg IV. Béla 1250-es években végrehajtott birtokrendezésének eredményeit.¹³⁶ Az alakuló köznemesség fellépésének eredményeként értékeljük többek között a birtokrendezésre vonatkozó pontok bekerülését az 1267-es törvénybe (2. és 5. pont).¹³⁷ E pontok szerint a rendezés kettős célt tűzött maga elé, egyrészt a vár- és udvarnokföldröket, másrészt a nemesek földjeit — melyeket királyi és királynői népelemek elfoglaltak — kívánta tulajdonosainak visszaállítani. A rendezésben központi helyet foglalt el 1267 után a nemesektől elidegenített birtokok visszaállítása. Már a bulla kiadásának évében IV. Béla „országá nemesseivel és báróival együtt” elrendelte a nemesi birtokok restaurálását.¹³⁸ Végrehajtói a király és a nemesek bizalmát élvező bárók, Csák bán és Lőrinc nádor, mellettük azonban bíróársként jelen voltak Zalában és Somogyban a *megye nemesi képviselői* is.¹³⁹ A birtokaikban károsult nemesek mögött immár ott állt a nemesi megye, amely a kiválasztott öt társbírából kívül a jelenlevők révén is ítélkezett, s fellépésének politikai súlyával nem tette kétségessé a vizsgálat végeredményét. Csák bán maga is megemlíti, hogy amikor Bench mester, valamint Guthalum és fia perében ítélkezett társaival együtt, akkor a végső szentenciát sok más nemesel közösen mondta ki.¹⁴⁰ A nemesi birtokrendezéshez képest jóval kisebb mértékűnek kell tartanunk a királyi népelemek birtokainak felülvizsgálatát. A királyi kondicionálisok és várnépek elfoglalt földjeinek visszaállítása azt a célt szolgálta, hogy ezek a népelemek a király számára továbbra is teljesíteni tudják megszokott szolgálataikat, s nehogy — a költözési mozgalom felerősödésével — elhagyják a királyi birtokokat.¹⁴¹

Ha megvizsgáljuk a restauráció mechanizmusát, akkor azt mondhatjuk, hogy az 1241 előtti szervezeti forma — miként a birtokrendezés újbóli jelentkezése — önmagát ismételte, s mintegy túl a holtpontra, 1241-en, saját lendületétől működött tovább.¹⁴² Kérdés, mennyire hatottak az új viszonyok erre a formára, elégséges volt-e

¹³⁵ Smič. V. 109.: „A mi kiváló király urunk nekünk nyomatékosan (firmiter) megparancsolta, hogy a várföldek ügyét bevégezzük” — írja István bán.

¹³⁶ ELEKES L.: i. m. 101.

¹³⁷ MARCZALI HENRIK: Enchiridion. A magyar történet kútfőinek kézikönyve (továbbiakban: Enchiridion.). Bp. 1901. 168. Magyar fordítását I. LEDERER E.: Szöveggyűjtemény. I. 80—81.

¹³⁸ Kr. j. 1531.: W. VIII. 19.: „una cum Baronibus et Nobilibus Regni nostri disposuimus, ut possessiones nobilium, que ab ipsis alienate fuerant, eisdem debeant restitui.”

¹³⁹ Smič. V. 481.; W. VIII. 206., 208, 210.; HO. VIII. 115.; W. III. 186., 188.

¹⁴⁰ W. VIII. 210.: „cum tribus iudicibus (!) et aliis multis nobilibus inter partes sententiam fecissemus.”

¹⁴¹ Kr. j. 1570.: HO. III. 14. SZÉKELY GYÖRGY (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században (továbbiakban: SZÉKELY Gy.: Tanulmányok.). Bp. 1953. 10.; MOLNÁR J.: HK. 1959/2. 251.

¹⁴² A birtokrendezés újbóli beindításakor a hagyományos szervezeti forma funkcionált. IV. Béla valamennyi megyébe különböző bírákat küldött ki [„ad quoslibet comitatus . . . diversos iudices mississemus” (Kr. j. 1139.: HO. VII. 67.)]; a bizottságok összetételében sincs változás (Kr. j. 892.: CD. VII. 5. 274.; W. VII. 398.; CD. IV. 2. 438.); különleges királyi megbízatással a közvetlen királyi kíséret tagjai is kaptak nagyobb területi egységre, ill. az egész országra kiterjedő feladatot. Miklós étékfogó mester az ország összes megyéjében (per omnes Comitatus) levő udvarnokföldröket vizsgálta meg (CD. X. 3. 252.). Okleveles bizonyítás hiányában esküre kötelezték a feleket. Nem véletlen az egyház hiteles helyeinek a megnövekedett szerepe (W. VII. 253.; Kr. j. 1184.: Smič. V. 98.; Kr. j. 1161.: HO. VII. 71.; Kr. j. 1531.: W. VIII. 19.; Kr. j. 1207.: W. VII. 488.).

változatlan megtartása. A kérdésre nemmel felelhetünk, hiszen a birtokrendezés célját tekintve megváltozott. Az 1250-es években jelentkező igény a magánbirtok s főleg a nemesi birtok körülhatárolására jelzi, hogy a restauráció már nem kizárólag királyi magánügy, ellenkezőleg, mind az egyházi, mind a világi birtokosok érdeke is. Az új tartalom szétfeszítette a hagyományos szervezeti keretet, és kitermelte a céljának megfelelő új formát, s egyúttal jelzi, hogy „a társadalmi fejlődés a nemesi önkormányzatot kibontakoztató szakaszba lépett”.¹⁴³ Mint ahogy egyházi birtokokat egyháziak nélkül megítélni nem lehetett, 1241 után a nemesi földek rendezése sem történhetett birtokosaik nélkül. Ezen új törekvések, tendenciák felfokozott jelentkezése egybeesett a királyi megyerendszernek az 1250-es, 1260-as években felgyorsult bomlási folyamatával, s a helyébe lépő nemesi megyék kialakulásával. Roland nádor Pozsony megyében a szent király jobbágyfiúinak ügyét vizsgálva a várelemeken kívül meghallgatta a megye (provincia) nemeseit is.¹⁴⁴ A Trencsén megyei Bolondóc vár birtokállományát rendező Ákos mester, mielőtt a bolondóci várjobbágyok és Erne mester közötti perben döntést hozott volna, mind a peres feleket, mind a jelenlevő nemeseket meghallgatta. Mályusz Elemér szerint az ítélet elfogadását biztosította az önkormányzatuk kiépítésére törekvő nemesek tanácsának kikérése, azaz az ítéletben való részvételük.¹⁴⁵ Pál pozsonyi prépost, akit IV. Béla a Karkou-i vár jogainak visszaállítására küldött ki, a Karkou-i várjobbágyok igényét 60 jugerum földre az összegyűlt nemesek egységes fellépése nyomán utasította vissza. Itt is a provincia nemeseiről szól az oklevél.¹⁴⁶ István szlavón bán a zagoriai várjobbágyok és Jaco fiai közötti birtokperben a felek meghallgatása után *együtt az ország nemeseivel* (una cum nobilibus regni) ítélte esküre a várjobbágyokat.¹⁴⁷ A két tényező — a királyi hatalom és a kialakuló köznemesség — együttműködése az 1250-es években még nem mondható általánosnak. A szórványos adatok ugyanakkor a formálódó köznemesség és a királyi hatalom közös érdekének többé-kevésbé tudatos felismerését tükrözik mindkét fél részéről. A nemesi önkormányzat fejlődésének jelentős állomása az 1267. évi törvény, amelyben elsőként ismerik el nemesként a szervienseket és a nemesi megyeszervezet létezését.¹⁴⁸ A nemesi megye gyakorlati funkcionálását tapasztalhatjuk a bullát követő nemesi birtokrendezés során. Az *1267-es törvény* 5. pontjának rendelkezése szerint elfoglalt földjeiket a „nemeseknek vissza kell adni, báróink közül kettőnek a belátása és ítélete szerint, akikbe mi és a nemesek bizalmunkat helyezzük”.¹⁴⁹ Ezt a bizalmat Lőrinc nádor és somogyi comes, Csák bán és zalai comes élvezte.¹⁵⁰ IV. Béla mindkettőjük mellé, Lőrinc nádorhoz Somogyban, Csákhhoz Zalában, 5—5 nemeset állított bírótársként. Ezeket a nemeseket mind Somogyban, mind Zalában a megye összes nemesei választották meg maguk közül.¹⁵¹ Úgy véljük, ezek az adatok, ami-

¹⁴³ MÁLYUSZ E.: Az V. István-kori gesta. 132.

¹⁴⁴ W. II. 256.: „nos igitur facientes inquisitionem... per iobagiones eiusdem castri, castrenses, et nobiles eiusdem provincie.”

¹⁴⁵ CD. IV. 2. 336.; MÁLYUSZ E.: Az V. István-kori gesta. 132.

¹⁴⁶ W. II. 296.

¹⁴⁷ Smič. V. 109.

¹⁴⁸ Tankönyv I. 158.

¹⁴⁹ Enchiridion. 168.; LEDERER E.: Szöveggyűjtemény. 81.

¹⁵⁰ Lőrinc nádor: W. VIII. 206.; HO. VIII. 115.; W. III. 186., 188.; Csák bán: Smič. V. 481.; W. VIII. 208., 210.

¹⁵¹ W. VIII. 206.: Lőrinc nádor írja 1268-ban: „cum nos dominus Illustris Bela Rex Hungarie ad revocandas terras ac alia iura nobilium... ad Comitatum Symigiensem transmisisset, et *quinque nobiles de ipso Comitatu electos per omnes nobiles de eodem Comitatu... nobis in socios deputasset.*” Csák bán társait l. Smič. V. 481. A megye összes nemese által választott bírák, akiket a király Csákék mellé állított társként, kettős minőségben ténykedtek, egyrészt a nemesi önkormányzat, másrészt a királyi hatalom képviselőiként vettek részt a birtokok vizsgálatában. A választás ténye azonban ellentmond azoknak a későbbi adatoknak, amelyek alapján egyes kutatók a szolgabírák kinevezését — leg-

kor a megye ispánja mellett a megyei nemesség, lényegében az elismert köznemesség 5—5 választott képviselője ténykedik, adalékot szolgáltatnak a XIII. század végére nagyjából azonos formák között (ispán—alispán, mellettük 4 választott szolgabíró) általánossá váló nemesi megyeszervezet kifejlődésére.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy az 1248-ban beindított birtokrendezés általánosan tekinthető, hiszen a vizsgálat kiterjedt a királyi népelemek, a nemesek és az egyháziak birtokaira is. Célját tekintve azonban alapvetően eltért az 1241 előttől. Többé szó sem volt a III. Béla-kori állapot visszaállításáról, a feleslegesnek mondott örökadományok visszavételéről, ellenkezőleg, az adományokat az öröklött és vásárolt föld mellett megerősítették, miközben az ország védelme erősítését „szolgáló” nagyméretű adományozásoknak lehetünk szemtanúi.¹⁵² Ha azt aényt, hogy a restauráció immár nem királyi magánügy, úgy értékeljük, mint eme politika bővülését, akkor mélységében beszűküléséről is beszélnünk kell, hiszen — hogy az oklevelek sztereotip kifejezésével éljünk — „az inséges időkben jogtalanul elidegenített birtokok és jogok visszaállítása” csak birtokrendezésnek, s nem pedig visszavételnek minősül. A tatárjárás IV. Béla birtokpolitikájára, annak változására kétségtelenül nagy hatással volt, mégis e külső tényező helyett alapvetőnek és meghatározónak a belső gazdasági, társadalmi és politikai viszonyok fejlődését tekintjük. A következőkben megkíséreljük e fejlődés jezeit felvázolni a restaurációs politikában változatlanul jelentős szerepet játszó királyi népelemek körében.

Az 1250-es években azt tapasztalhatjuk, hogy a *várnépek és a várjobbágyok* közös fellépése, amely 1241 előtt még fékezte a királyi vármegye bomlását, egyre ritkábbá válik.¹⁵³ A várjobbágyok a vártól kapott föld mellett saját öröklött vagy vásárolt birtokkal is rendelkeztek. Éppen eme tulajdonuk alapján 1241 után felfokozott éhséggel törekedtek birtokaik gyarapítására. Támadásuk célpontja — érthető módon — a tatárjárás miatt rendezetlen, sok helyütt elnéptelenedett királyi birtok volt. Roland nádor 1252-ben a pozsonyi vártól elidegenített földeket vizsgálva az egyik várjobbágy, Tpuz fia Miklós kezén találta a Chondol nevű földet, amely jog szerint a váré volt. Ezt könnyen megállapíthatta, hiszen maga a nádor említi, hogy a vizsgálatot IV. Béla tatárjárás előtt készült registroma alapján végezte. Visszaállította tehát a várnak a Miklós által kisajátított várföldet. Miklós azonban IV. Bélához fordult, s panaszkodott, hogy földjének kicsinysége miatt a szükséges szolgálatát a királynak és a várnak nem tudja teljesíteni. IV. Béla a kérést meghallgatta, és a várföldet, melynek lakói (varnépek) hiányoztak, örök jogon Miklósnak adományozta.¹⁵⁴ Más esetekben is IV. Béla messzemenően engedett — ezt nem tapasztalhattuk 1241 előtt —, s lényegében belenyugodott a várföldek engedély nélküli eladásának, azaz kisajátításának következményeibe.¹⁵⁵ A saját birtok növelése történhetett a világi birtokosok kárára is. A zágrábi várjobbágyok Corla fiaival együtt azzal vádolták Irozlus fiát, Ivánt, hogy elfoglalta Odra nevű öröklött földjüket. Iván nem tudott bizonyítékokat felmutatni,

alábbis a XIII—XIV. század fordulóján — királyi „felségjognak” tekintik (I. GERICS JÓZSEF: Árpád-kori jogintézmények és terminológia törvényhozásunk egyik keltezetlen emlékében. Századok 1969. 618—619.).

¹⁵² LEDERER EMMA: A tatárjárás Magyarországon és nemzetközi összefüggései. Századok 1952. 342.

¹⁵³ Smič. IV. 403.; CD. IV. 2. 258.; W. II. 260.; W. VII. 398.; Kr. j. 1109.; W. XI. 425.; MOLNÁR J.: HK. 1959/2. 243.

¹⁵⁴ Kr. j. 982.; Mon. Strig. I. 400., 404.

¹⁵⁵ A zalai vár jobbágyai eladták a Bela nevű várföldet. A földbírák visszavették az eladott birtokot, és a várjobbágyokat kötelezték az eladott föld ellenértékéért kapott pénz visszafizetésére. A várjobbágyok pénz fejében egy másik várföldet adtak kárpótlásul, amely azonban értékesebb volt a Bela földnél, kérték a királyt, hogy állítsa vissza az eredeti helyzetet. A király engedett, biztosította a Bela föld eladásának szabad lehetőségét (Kr. j. 1006.: Smič. IV. 548.).

ezért a bán tőle elvette és visszaadta, ahogy a jog akarta (ut ius volebat), Corla fiainak.¹⁵⁶ A várjobbágyi törekvések felerősödése országos jelenség az 1250-es években. Birtokkiszajátítási törekvésük a magyarázata annak, hogy igyekeztek elhatárolni a várnépektől a közösen birtokolt földeket. A földközösségből kilépett várjobbágyoknak nem volt többé érdeke a várföld védelme.¹⁵⁷ Nem egy esetben maguk a castrensisek kérték a királytól földjük elhatárolását a várjobbágyokétól. Henrik somogyi comes és a Garičban élő somogyi várnépek IV. Bélához fordultak, s kérték, hogy a várjobbágyok földjét határolják el. Béla parancsot adott a földek határainak kijelölésére: „nehogy idő múltával a várjobbágyok a várnépek földjéből elvegyenek, avagy a várnépek ellenük pert támasszanak”.¹⁵⁸ IV. Béla, amikor a várnépek kérését meghallgat, ta, lényegében a várjobbágyi törekvéseket ismerte el, egyrészt engedményt tett javukra, másrészt további terjeszkedésüknek szabott határt. A királyi birtokrendezés — nyilván a fentebb vázolt tapasztalatok alapján — az 1250-es évek közepétől kiterjedt a *várjobbágyi földek elkülönítésére* is. Csák kardhordozó mester Gerzenche, István szlávón bán pedig Riucha megyében végzett hasonló munkálatokat.¹⁵⁹ A várjobbágyoknak a királyi hatalomtól eltúrt kilépése a várak földközösségeiből nem jelentette végeles elszakadásukat a váraktól. Ezt maga a királyi hatalom sem engedhette meg. Néhányan a zágrábi várjobbágyok közül annyira elszegényedtek, hogy mind magukat, mind földjeiket a golgonichai szent sír őrzői egyházának szolgálatra felajánlották. Miután IV. Béla erről tudomást szerzett, István bánt az ügy kivizsgálására küldte, aki jelentette: a várjobbágyok az elszegényedés terhétől nyomatva (oppressus paupertatis mole) csatlakoztak földjeikkel a „szent sír házához”. IV. Béla nem engedélyezte átcsúszásukat az egyház javára, hiszen beleegyezésével elvesztette volna őket a királyi hatalom.¹⁶⁰ A király „várjobbágyvédő” politikájának másik oldala az volt, hogy — az 1241 előtti várrendezéshez hasonlóan — fellépett a magukat jogtalanul várjobbágy-nak tartó várelemekkel szemben.¹⁶¹

A birtokkiszajátítások és a királyi birtokjuttatások megteremtették a várjobbágyok társadalmi felemelkedésének gazdasági alapját. Sokszor „királyi jóváhagyás” nélkül a várjobbágyok kísérelték meg a művelésük alatt álló várföld átalakítását saját nemesi birtokukká. Ilyenkor önkényesen kiléptek a vár szolgálatából, és a szerviensek közé igyekeztek sorolni magukat.¹⁶² Nem riadtak vissza az oklevélhamisítástól sem. Az az oklevél, amely Hudina comest és rokonait az udvari szerviensek közé emelte és neki a Wiscuz nevű várföldet adta, nyilvánvaló hamisítvány,¹⁶³ a király ennek ellenére megerősítette Hudina birtokjogát. A várjog- és várföld-rekonstrukciós

¹⁵⁶ Smič. IV. 402.; 517.; CD. IV. 2. 336. (I. még: MÁLYUSZ E.: Az V. István-kori gesta. 131—132 Kr. j. 1083.: Smič. V. 8.

¹⁵⁷ MOLNÁR J.: HK. 1959/2. 251.

¹⁵⁸ Smič. V. 26.; hasonló adatok: Smič. V. 32., 34., 35.; HO. VII. 53.; W. VII. 424.; W. VII. 427.

¹⁵⁹ Kr. j. 1141.: HO. VII. 69.: IV. Béla közli: „dantes sibi (sc. Csák comesnek) in mandatis, ut et terras ac alia iura castri... indebite occupata revocaret et iobagionum castri terras, super quibus non est contentio et quas a castro hactenus pacifice tenuerunt, a terris castrensius reambularet et eisdem iobagionibus castri novas metas, iuxta veteres elevando, ne de cetero questio moueri posset aliquatenus de eisdem.” Csák végrehajtja a parancsot. L. Kr. j. 1141.: HO. VII. 69.; Kr. j. 1139.: HO. VII. 67.; Kr. j. 1138.: W. XI. 437.; Kr. j. 1143.: Smič. V. 75.; Kr. j. 1144.: W. VII. 453.; Kr. j. 1161.: HO. VII. 71.; István bán ténykedésére l. Smič. IV. 613.; MOLNÁR J.: HK. 1959/2. 250.

¹⁶⁰ Kr. j. 1147.: Smič. V. 67.; W. XI. 439.: „nos igitur volentes ipsos in priori statu et libertate conservare, ne ex hoc iura castri nostri memorati alienentur” — olvashatjuk IV. Béla indoklását.

¹⁶¹ István bán Roviščében Béla parancsára megvizsgálta a rovišcei emberek szabadságjogait, s akiket úgy talált, hogy várnépekből szükségtelenül lettek várjobbágyokká, azokat előző helyzetükbe állította vissza (Smič. IV. 596.).

¹⁶² MOLNÁR J.: HK. 1959/2. 250.

¹⁶³ Kr. j. 805.

eljárásban az elv ismét csorbát szenvedett, a magát hamis oklevéllel várjobbágyból szerviense emelő Hudina 1256-ban örökre megkapta azt a várföldet (amely egyébként nyíltan a visszavétel tárgyát képezhetne volna, hiszen „friss adományról”, azaz elsajátításról volt szó), amely gazdasági alapon szerviensi jogállást biztosított neki.¹⁶⁴ A várjobbágyok nemessé válásának útját és Béla velük szemben folytatott ifjabb királyi, majd királyi szövetségi politikáját kísérhetjük nyomon a Heym- és Cheyd-rokonság történetében. A Heym-rokonság „földjét” Oguz bán az 1220-as években elvette.¹⁶⁵ 1228-ban viszont az örökadományok visszavételekor Béla ifjabb király Oguz bántól elvéve a várnak állította vissza. Ezt bizonyítja a királyi oklevél eme része: „que (sc. terra) quidem Castro tunc fuerat assignata”, vagyis a várkötelékből, a várjobbágyi állapotból már az 1220-as években kitörni akaró Heym-rokonságot Béla ifjabb király gazdaságilag taszította vissza a várkötelékbe, mivel az Oguz bántól visszavett „földjüket” nem ők, hanem a vár kapta. Kevéssel 1257 előtt, esetleg a megindult várgyök felülvizsgálata kapcsán a Heym-rokonság tagjai ismét megpróbálták kitörni a vár kötelékéből, egyoldalúan szerviense nyilvánították magukat, Béla király azonban jogilag taszította vissza őket a vár kötelékébe, nem ismerte el szerviensi voltukat, várjobbágnak nyilvánította őket. 1257-ben a Heym-rokonság újra harcot indított a várkötelékből való kiemelkedésért gazdasági téren, állítólagos 1228 előtti — Oguz bán által elfoglalt, s 1228-ban a várnak ítélte — „földjeiket” kérték vissza mint örökölt földet (terram ipsorum hereditariam), azzal az ürüggyel, hogy nincs elégséges földjük; amellyel a várnak szolgálni tudnának, de azzal a kimondott céllal, hogy ők magukat a szerviensek közé számítják. Az a IV. Béla, aki az 1250-es években már tömegesen különítette el a várjobbágyok földjét a vár földjétől, most már nem gördített akadályt a Heym-rokonság törekvése elé, bírái jelentése alapján nekik ítélte állítólagos örökölt — valójában várföldi eredetű — földjüket, igaz, azzal az indoklással, hogy „idem ... Castro possint honestius deservire”, valójában azonban az önálló föld biztosításával a Heym-rokonság gazdaságilag már szerviense lett, s rövid idő kérdése, hogy jogilag is azzá legyen.¹⁶⁶ A tatárjárás utáni királyi szövetségi politika zöld utat engedett a volt várjobbágyoknak, akik gazdasági különállásuk biztosításával hangot adtak társadalmi felemelkedésük igényének, s magukat szervienseknek vagy nemes várjobbágyoknak nevezték, s ez a terminológia egyre-másra bekerült az oklevelekbe is.¹⁶⁷ Az a felszíni jelenség, hogy a nobilis jelző hozzátapadt a szerviensek mellett az ország haderejének másik jelentős részét kitevő várjobbágysághoz is, valójában arra a társadalom mélyén végbemenő fejlődésre, tendenciára derít fényt, amelynek végeredménye a szerviensek és a felemelkedő várjobbágyok összeolvadásával kialakuló köznemesség.¹⁶⁸

IV. ÖSSZEGZÉS

A Rogerius által kialakított szemlélet IV. Béla birtokvisszavételeiben látja a muhi vereség bekövetkezésének egyik döntő okát. A köztudatban ennek ellenére erősebb

¹⁶⁴ Kr. j. 1106.: Smič. V. 24.

¹⁶⁵ Az Atyusz nembeli II. Atyusz életére 1214—1233 között vannak adatok, 1221—1222-ben és 1228-ban volt bán. L. KARÁCSONYI J.: A magyar nemzetségek. I. 133.

¹⁶⁶ Kr. j. 1155.: W. VII. 452.

¹⁶⁷ 1255-ben István bán a nemes várjobbágyok (nobiles iobagiones castri) földjét határolta el (Smič. IV. 613.). L. MÁLYUSZ E.: Századok 1942. 276.; ERDÉLYI LÁSZLÓ: Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései. Történeti Szemle 1915. 337.

¹⁶⁸ ELEKES L.: i. m. 101.; MÁLYUSZ E.: Századok 1942. 276., 407—434.; VÁCZY PÉTER: Társadalmunk az Árpádok és az Anjouk korában. Magyar Művelődéstörténet. I. H. é. n. 184.

volt a tisztelet a második honalapítónak nevezett IV. Béla iránt, mintsem személye és politikája felelősségének felvetése a tatárjárás katasztrófájának bekövetkezése miatt.

IV. Béla birtokvisszavételei 1241 előtt az országos politika szintjéig emelkedtek, s hosszú évekig a királyi politika tengelyében álltak. Amikor ifjabb királyként, majd trónra jutva a várföldeket és adófizető népeit visszavette, lényegében egy fél évszázada meghaladott — a természetes gazdálkodáson alapuló — primitív domaniális rendszer rekonstrukcióján munkálkodott. Az örökadományok visszavételekor politikájának vezérelve a nagybirtok hatalmának letörése volt. IV. Béla az ország egyedüli nagybirtokosa akart lenni. Béla birtokvisszavétele nem sajátos magyar jelenség. A cseh királyságban II. Přemysl hasonlóan fellépett a hűbértokok örökölhetőségének elismerésére törekvő nagybirtokosokkal szemben. Ő is az adományozások során magánkézbe került várjavakat „uralkodói birtoknak tartotta, úgy mint a XI. és XII. századi cseh fejedelem tekintett a fejedelmi várakra” — írja Zdeněk Fiala.¹⁶⁹ Ezzel szemben a cseh nagybirtokosok úgy tekintettek ezekre a volt fejedelmi birtokokra mint „saját” szabad tulajdonukra, és emiatt a király ténykedése — amely alapvető érdeküket, a birtokszerzést és a birtokkoncentrációt sértette — erőszakosnak tűnt előttük, s kiváltotta ellenállásukat. Dalimil, a korabeli cseh krónikás Rogeriushoz hasonlóan eltúlozta II. Přemysl visszavételeit, ezzel igyekezett erkölcsi igazolást adni a királyi politikával szemben megnyilvánult nemesi ellenállásnak.¹⁷⁰

A tatárjárás cezurának, korszakhatárnak tekinthető IV. Béla birtokpolitikájában. A tatárjárás tanúságai győzték meg arról, hogy az 1241 előtti belpolitikáján változtatnia kell. Lemondott tehát az örökadományok visszavételéről, ugyanakkor a királyi kézen maradt birtokokat igyekezett fejleszteni. A restaurációs politika módosult, megszűnt egyedül a királyi gazdasági érdekek érvényesítésének eszköze lenni, 1241 után az elidegenített birtokok — legyenek azok királyi, világi vagy egyházi birtokok — visszaállítására korlátozódott. IV. Béla 1241 után államát a társadalmi szférában próbálta erősíteni. Felkarolta a kialakuló köznemesség ügyét, támogatta a nemesi megye kialakítására irányuló törekvésüket. Erősíteni igyekezett mindazokat a rétegeket, amelyekre a megerősödő nagybirtokosokkal szemben támaszkodhatott. Megváltozott politikája ugyanakkor a nagybirtok koncentrációját sem akadályozta többé. Az uralkodása végén kibontakozó frakcióharcok sietteték ezt a folyamatot, ennek mintegy kísérőjelensége az, hogy maga IV. Béla is adományozott királyi megyét. A sikeresen restaurált locsmánci comitatust 1263-ban ismét eladományozta.¹⁷¹ Ez a fordulat IV. Béla politikájában a tényleges hatalmi erőviszonyok nagyurak javára történt módosulásával magyarázható. Béla utolsó éveiben, de főleg utódai alatt a feudális anarchia növekvő erői „elsodorták a királyi hatalom biztosítása terén elért viszonylagos eredményeket”.¹⁷² Utódai is, IV. László, III. András és főleg az Árpád-ház kihalása után trónra került Károly Róbert, arra kényszerültek, hogy a megfogyatkozott királyi birtokokat időnként rendezzék.¹⁷³ Amikor IV. Béla tatárjárás előtti visszavételeit megítéljük, el kell választanunk azokat az 1241 után folytatott birtokrendezéstől. A történelem közel egy évszázad múlva, Károly Róbert idején, ismét napirendre tűzte a királyi birtokok és népeik visszaszerzését. Éppen a visszaszerzett és a XIII. századból megmaradt királyi birtokok biztosítottak Károly Róbert szá-

¹⁶⁹ ZDENĚK FIALA: Přemyslovské Čechy. Český stát a společnost v letech 995—1310. Praha 1965. 169.

¹⁷⁰ Uo. 170.

¹⁷¹ KRISTÓ Gy.: SSz. 1969. 136.

¹⁷² ELEKES L.: i. m. 101.

¹⁷³ Kun László restaurációjáról I. Kr. j. 2998., 2999., 3475., 3500., 3501. stb. III. András restaurációjáról I. ERDÉLYI L.: Az egyházi vagyon. 34.; Károly Róbert várrendezéséről I. SZÉKELY Gy.: Tanulmányok. 54.

mára jelentős anyagi erőt politikája végrehajtásához. „Ennek jelentősége különösen azokban az évtizedekben volt nagy, amikor a királyi pénzüvedelmek rendszere még nem épült ki.”¹⁷⁴

Ilyen értelemben elmondhatjuk, IV. Béla tatárjárás utáni birtokrendezésének volt létjogosultsága, ellenben az örökadományok visszavételének nem. Végeredményben 1241 előtt egy idejét múlt domaniális rendszer restaurációja történt, miközben IV. Béla nem számolt az áru- és pénzgazdálkodás fejlődését kísérő társadalmi változásokkal. Politikájával kihívta maga ellen az uralkodó osztályt, amelynek tagjai távolmaradásukkal tüntettek a tatárjárás idején a királyi politika ellen. IV. Béla emberi nagysága abban ragadható meg, hogy felfigyelt szubjektíve jó szándékú politikája negatív, súlyos következményekkel járó hatására, tudott azon változtatni.

¹⁷⁴ Uo. 58.

Иштван Ракош

ПОЛИТИКА ЗЕМЕЛЬНОЙ РЕСТАВРАЦИИ БЕЛЫ IV

В введении автор описывает некоторые тенденции ранневенгерской земельной политики, и приходит к выводу, что в первой четверти XIII в. быстрее, чем раньше, переходят земли, принадлежавшие королю, в руки церковных и светских владельцев. Воспрепятствовать этому, а также недовольству среди разных общественных слоёв, могла только развёртывающаяся земельная реставрация. Реставрация (1220—1221) Андраша II (1205—1235) дала мало результатов. Итак, оппозиция ему и его земельной политике (*perpetuitas*) не прекращает своей деятельности и после издания Золотой буллы. Оппозиция вместе с Белой, младшим королём (1220—1235) выступила под знаменем реставрации. Описав общественную базу политики реставрации, автор оценивает два периода (1228—1231) и (1235—1239) отмены „вечных поместий“ (*donationes perpetuitatum*) в 1241 г., касающейся в равной мере и светских и церковных поместий.

Бела IV (1235—1270) форсировал до 1241 г. в конечном итоге реставрацию отжившей свой век доманиальной системы. При этом он не считался с общественными изменениями, сопровождающими развитие товарного и финансового хозяйства. Время нашествия татар можно рассматривать в земельной политике Белы IV как цезуру.

После 1241 г. он отказался от отмены „вечных поместий“, однако реставрацией в 1248—1258 гг., а затем реставрацией после издания буллы в 1267 г. он добивался упорядочения и развития поместий, оставшихся во владении короля.

Бела IV укрепил своё государство после 1241 г. в общественном отношении: покровительствовал делу развивающегося мелкого дворянства, поддерживал их стремление к созданию дворянского комитата (области). Автор рассматривает, как функционировали дворянские комитаты во время реставрации, а также видоизменение союзной политики короля в отношении к королевским народным элементам, включившимся во возвращение поместий и игравшим в нём важную роль до конца.

István Rákös:

DIE GÜTERRESTAURATIONS POLITIK BÉLA IV.

Vom Verfasser der vorliegenden Studie werden einleitend einige Tendenzen der frünzeitigen ungarischen Güterpolitik dargestellt. Er stellt fest, dass sich der Vorgang des Überganges der königlichen Güter in die Hände der weltlichen und der kirchlichen Besitzer im ersten Viertel des 13. Jahrhunderts beschleunigt hatte. Dem sowie der Unzufriedenheit der verschiedenen Gesellschaftsschichten konnte man nur mit der Restaurationspolitik vorbeugen. Der Ordnungsversuch Königs Andreas II. (1205—1235) brachte nur wenig Erfolge. Der Widerstand gegen ihn und seine Güterpolitik blieb auch nach der Herausgabe der Goldenen Bulle 1222 an der Tagesordnung und forderte an der Spitze mit König Béla dem Jüngeren (1235) die Restauration. Der Verfasser erörtert nach der Darlegung der gesellschaftlichen Basis der Rücknahmepolitik die beiden Perioden der Rücknahme der „ewigen Lehen“ (donationes perpetuitatum) vor 1241 (1228—1231 und 1235—1239) von der die Geistlichen wie die Weltlichen berührt waren. Béla IV. (1235—1270) strebte also vor 1241 letzten Endes die Restauration eines veralteten dominalen Systems an. In dieser Bestrebung liess er aber die gesellschaftlichen Veränderungen, die als Folgen der Entwicklung der Waren- und Geldwirtschaft eingetreten waren, ausser acht. In seiner Güterpolitik ist der Tatarenzug als Zäsur anzusehen. Nach 1241 verzichtete er auf die Rücknahme der ewigen Lehen, wollte aber durch die Restauration zwischen 1248—1258 und nach der Bulle von 1267 die Güter, die im Besitz des Königs blieben, ordnen und weiterentwickeln. Nach 1241 stärkte Béla IV. seinen Staat auf gesellschaftlichem Gebiet, unterstützte die Sache des sich herausbildenden mittleren Adels und dessen Bestrebung, das adlige Komitat herauszubilden. Der Verfasser untersucht das Funktionieren des adligen Komitats während der Restauration sowie die Modifizierung der königlichen Bündnispolitik im kreise der königlichen Volkselemente, die sich in die Rücknahmen einschalteten und durchgehends eine bedeutende Rolle spielten.

TARTALOM

I. A magyar birtokpolitika néhány tendenciája a XIII. század elejéig	3
II. Birtokvisszavétel a tatárjárás előtt (1228—1241)	9
III. Birtokrendezés a tatárjárás után (1241—1270)	21
IV. Összegzés	27

A kiadásért felelős a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának dékánja. — A kézirat nyomdába érkezett 1973. Megjelenés 1974. — Példányszám 400 — Terjedelem 2,8 A/5 iv — Készült monószedéssel, íves magasyomással az MSZ 5601-03 és az MSZ 5603-55 szabványok szerint — 73—2903 — Szegedi Nyomda